

Quaderns de la Càtedra Josep Anton Baixeras

ANTONI ROVIRA I VIRGILI I LA REVISTA DE CATALUNYA

ANTONI ROVIRA I VIRGILI
I *LA REVISTA DE CATALUNYA*

Coordinació de
Montserrat Palau

Tarragona, 2025

PUBLICACIONS DE LA UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Av. Catalunya, 35 - 43002 Tarragona

Tel. 977 558 474 · publicacions@urv.cat

www.publicacions.urv.cat

1a edició: octubre de 2025

ISBN (paper): 978-84-1365-229-0

ISBN (PDF): 978-84-1365-230-6

DOI: 10.17345/9788413652290

Dipòsit legal: T 888-2025

Cita el llibre.

Consulta el llibre a la nostra web.

Llibre sota una llicència Creative Commons BY-NC-SA.

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili és membre de la Unión de Editoriales Universitarias Españolas i de la Xarxa Vives, fet que garanteix la difusió i comercialització de les seves publicacions a nivell nacional i internacional.

CONTINGUTS

Presentació	7
<i>Montserrat Palau Vergés</i>	
Un tarragoní anomenat Antoni Rovira i Virgili.....	13
<i>Josep-Lluís Carod-Rovira</i>	
Antoni Rovira i Virgili, humanista (literatura, cultura, llengua).....	41
<i>Jordi Ginebra Serrabou</i>	
Nacionalització i voluntat política: entorn de la ideologia nacional de Rovira i Virgili	63
<i>Xavier Ferré Trill</i>	
Rovira i Virgili i la creació de la <i>Revista de Catalunya</i>	87
<i>Josep M. Roig Rosich</i>	
La <i>Revista de Catalunya</i> en la contemporaneïtat. Realitats i reptes. . . .	103
<i>Lluïsa Julià</i>	
Les col·laboradores de la <i>Revista de Catalunya</i> en els seus inicis.	115
<i>Júlia Cuadrat Royo</i>	

PRESENTACIÓ

Montserrat Palau Vergés
Universitat Rovira i Virgili

La Càtedra Josep Anton Baixeras de Patrimoni Literari Català de la Universitat Rovira i Virgili, coordinada pel Departament de Filologia Catalana i amb el suport econòmic de la Fundació Privada Mútua Catalana, va organitzar, el 16 i 23 d'octubre, unes jornades dedicades a «La *Revista de Catalunya* i la seva època». En el curs 2014-2015 es va crear la Càtedra Josep Anton Baixeras de Patrimoni Literari Català i deu anys després vam voler celebrar-ho amb una jornada doble.

S'aplegaven diferents centenaris del patrimoni literari català, alguns, a més, de proximitat i amb relació directa o indirecta amb les nostres comarques. Per aquest motiu vam voler tenir en compte els llegats de Montserrat Vayreda, Àngel Guimerà, Joan Salvat-Papasseit i Vicent Andrés Estellés i els vam dedicar una jornada el dia 23 d'octubre amb ponències d'Anna M. Velaz Sicart, Ramon Bacardit, Ferran Aisa, Jordi Martí-Font, Ferran Carbó i Irene Mira. I s'hi sumava, sobretot, el centenari de la *Revista de Catalunya*, fundada el 1924 per Antoni Rovira i Virgili, que dona nom a la nostra universitat. Així, el 16 d'octubre, es va celebrar una jornada dedicada a Antoni Rovira i Virgili i la *Revista de Catalunya*, coorganitzada per la Càtedra Baixeras de Patrimoni Literari Català, el grup de recerca ISO-CAC de la Universitat Rovira i Virgili i la *Revista de Catalunya*, amb l'ajut de la Facultat de Lletres de la URV i la Institució de les Lletres Catalanes del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Aquest fou el centre de l'onzena jornada anual de la Càtedra i és, també, el centre de tots els articles d'aquesta edició del Quadern: la revista i, especialment, el seu fundador, Antoni Rovira i Virgili (Tarragona, 1882 – Perpinyà, 1949), que va desenvolupar una trajectòria remarcable tant en el periodisme, com en la literatura, la llengua i, sobretot, la cultura i la política fins al seu exili a Montpeller i mort a Perpinyà.

Des de la Càtedra Josep Anton Baixeras ens va complaure especialment sumar-nos a aquesta commemoració tot lligant-la amb la nostra universitat i Antoni Rovira i Virgili. Josep Anton Baixeras —advocat, escriptor, polític i activista que dona nom a la càtedra— va intervenir en tot el moviment social i cultural que va sorgir als inicis dels anys setanta perquè Tarragona fos seu universitària. I, a més, cal fer constar la seva l'admiració per Antoni Rovira i Virgili, oblidat i silenciats durant la dictadura franquista. Baixeras fou una de les poques veus que en parlava i el reivindicava. Per exemple, en un espai a Ràdio Tarragona entre 1964 i 1976 —durant molt de temps l'únic en llengua catalana a l'emissora—, es queixava ja el 1969 —i no oblidem la censura de l'època— que la ciutat ignorés que es complirien vint anys de la mort de «l'insigne tarragoní». El 1974, el 7 de desembre, emetia una altra crònica, reivindicant la figura d'Antoni Rovira i Virgili als 25 anys de la seva mort i en feia tot un panegíric elogios de la seva trajectòria i les seves dedicacions. Josep Anton Baixeras es referia bàsicament al seu llegat intel·lectual i el considerava un motiu d'orgull.

«És un motiu d'orgull», com deia Baixeras, el llegat intel·lectual d'Antoni Rovira i Virgili i pagava la pena de dedicar-li una atenció especial, com es pot comprovar en els diferents textos d'aquest Quadern que s'hi refereixen explícitament. A més de les arrels tarragonines —el lligam amb el «territori» que en diem ara—, no podem oblidar la importància de les seves aportacions en diferents disciplines o la seva reivindicació continuada d'una nació que elaborés la seva pròpia política d'educació a tots nivells i, també, la pròpia política de recerca universitària. Historiador, escriptor, periodista, activista i polític, fou sobretot un referent intel·lectual. I així ho demostren els articles que hi aprofundeixen des de diferents vessants de les seves dedicacions i, alhora, ens aporten novetats, nous motius, nous fils i noves relacions per investigar. I la necessitat, per tant, d'estudiar i posar encara més en relleu aquest intel·lectual polièdric. També com a fundador de la *Revista de Catalunya* i, així, el volum es completa amb un recorregut per l'abans i l'actualitat fins al darrer any d'aquesta publicació, amb una especial atenció a les periodistes que hi van col·laborar en la primera època.

La primera part del volum està dedicada a Antoni Rovira i Virgili.

Josep Carod-Rovira, un rovirà —valgui la redundància— de sempre que, a més de lligams —indirectes i a través de la seva esposa i no pas pel cognom—, ha estudiat a fons la seva trajectòria, ens parla, amb tot de detalls i matisos i ben documentat, dels seus inicis, de la seva família, formació, domicilis, amistats, matrimoni, com va créixer i fer o com vivia tot

traçant una semblança biogràfica molt completa del seu «tarragonisme». Malgrat viure a Barcelona i, després, a l'exili, Antoni Rovira i Virgili «mai no se'n va anar del tot» de la ciutat i del Camp i així ho comprovem en aquesta semblança. I explica, evidentment, els seus inicis en les lletres, en el pensament cívic i polític, o com a dramaturg i escriptor, tenint en compte que als dotze anys ja «editava» el seu propi diari; als dinou, treballant amb Evarist Fàbregas, publicava el seu primer article a la premsa, i als vint era ja un nom conegut. Carod-Rovira remarca que, ja des de ben jove, va mantenir sempre un pensament nacionalista inscrit dins de l'internacionalisme, ben informat dels grans corrents de la política mundial.

També Jordi Ginebra Serrabou sosté aquest argument, el dels coneixements de les teories internacionals i una sòlida formació de pensament, per qualificar Antoni Rovira i Virgili d'humanista. En el seu article, analitza i defineix els conceptes d'humanisme i nacionalisme i com ambdós afecten la cultura, la literatura i la llengua. Per a Jordi Ginebra, Antoni Rovira i Virgili, tot reivindicant Francesc Pi i Margall i volent construir un nacionalisme alternatiu al de Prat de la Riba, elabora les seves teories i praxis polítiques posant les persones, l'ésser humà, al centre i amb una posició radicalment contrària a l'acció política que, «en nom del nacionalisme, promou l'autocomplaença col·lectiva acrítica, l'exclusió, el racisme, l'agressió i la conquesta». Mitjançant l'anàlisi dels seus escrits i acarant-los amb teories i ideologies internacionals, Ginebra, tot i que ell mai no s'hi va definir, qualifica, com hem dit, Rovira i Virgili d'humanista, i d'humanistes també les seves idees de democràcia, llibertat i nacionalisme. Tal com conclou i parafraseja Sartre, el seu nacionalisme és un humanisme.

I, en aquest sentit, per a Antoni Rovira i Virgili, que no separava la nació civil de la nació política, la cultura és un eix programàtic. I aquest eix és també el que desenvolupa Xavier Ferré Trill en el seu text, que incideix a demostrar com la ideologia nacional i concepció política de Rovira i Virgili de nacionalització considerava bàsic el suport de l'acció cultural fonamentada en «la socialització de la consciència històrica, lingüístico-cultural i nacional» i que d'aquí sorgeix el seu interès per divulgar la normativització lingüística, analitzar la història i teoritzar-hi, fer periodisme i activisme o militància política. Per a Ferré, com en altres intel·lectuals del nou-cents, l'obra de Rovira i Virgili és complementària i difícilment divisible perquè integra acció cultural i acció política. Xavier Ferré fa un recorregut per les seves obres i també ressalta que, malgrat formar part

d'organitzacions i partits, era percebut més aviat com a referent o patrimoni de la cultura política catalanista.

Josep Maria Roig Rosich insisteix en el seu article sobre aquesta tasca «polièdrica i polifacètica» d'Antoni Rovira i Virgili, aquesta relació entre acció cultural i acció política i la importància del seu llegat —més 75 llibres i més d'11.000 articles—, i ressegueix la història de la fundació i els primers anys de la *Revista de Catalunya*. Uns inicis que ja marcarien els cent anys de la seva existència en contextos hostils i repressors, en aquest cas el de la dictadura de Primo de Rivera, quan Rovira i Virgili la va crear justament perquè fos portaveu d'una ciutadania que hi estava en contra i, també, dirigida a un públic lector jove format durant la Mancomunitat. Roig Rosich explica que la revista dirigida per Rovira i Virgili era «catalanista, liberaldemocràtica, però oberta a totes les tendències de l'espectre polític pròpiament català», que acollia culturalment tant el modernisme com el noucentisme i amb una proposta globalitzadora i eclèctica. I, per aquest motiu, la revista, amb propòsit culturitzador i adequat al context, va tenir èxit entre un públic ampli i divers.

La *Revista de Catalunya*, des d'aleshores, ha viscut interromptament cent anys amb moltes vicissituds, amb l'edició a l'exili en diversos països fins a la seva represa actual el 1986 sota la direcció de Max Cahner i fins a la celebració del seu centenari el 2024. Lluïsa Julià ens situa en aquest context i en repassa els motius i fets de la recuperació amb el propòsit molt clar de continuïtat i de defensa dels valors i continguts amb què es va crear. Amb un disseny renovat i amb relació també amb d'altres revistes —com *L'Espill*, fundada per Joan Fuster el 1979, a qui Cahner considerava el seu mestre—, la idea d'abastar tots els territoris de parla catalana i parlar-ne es va consolidar des del principi. Lluïsa Julià, després de fer un recorregut per aquestes darreres dècades i de la nova embranzida a partir de 2012, també planteja els reptes del present i del futur de la publicació, entre el paper i la digitalització i la complexitat de la continuïtat actual amb continguts de qualitat i, fins i tot, amb dossiers específics i indexats.

I, per acabar el volum, tornem als inicis i a l'època d'Antoni Rovira i Virgili amb un aspecte que habitualment ha quedat silenciats en totes les històries, també la de la *Revista de Catalunya*, ja que sempre es parla dels periodistes però molt poc o gens de les periodistes i just en un moment en què les dones van poder accedir a la premsa professional. Júlia Cuadrat Royo inventaria i comenta en el seu text les dones que hi van escriure i amb quina freqüència entre la seva fundació (1924) i el darrer número de

l'exili (1967). Després de fer un buidat dels 106 exemplars publicats durant aquest període, Cuadrat ens mostra i demostra malauradament com la presència i signatures d'autores és gairebé residual: 270 homes i 10 dones. I, també seguint el patró, com les seves col·laboracions se centren només en la literatura, l'art o la cultura. Júlia Cuadrat traça les semblances i delimita i analitza els textos publicats per aquestes periodistes i escriptores en un article ben útil per revertir la criptogínia i per recuperar algunes autores oblidades.

I uns apunts breus finals. Al CRAI del campus Catalunya de la Universitat s'hi troba dipositat el Fons Antoni Rovira i Virgili, que es pot consultar en línia, i durant les jornades de la Càtedra va realitzar i programar l'exposició «100 anys de la *Revista de Catalunya* i la figura d'Antoni Rovira i Virgili». I, el dia 16 d'octubre, Jaume Llambrich i Josep M. Pons van presentar l'edició facsímil que Publicacions URV ha fet d'un llibre imprescindible d'Antoni Rovira i Virgili, *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, amb un estudi introductori a càrrec de Gemma Duarte.

Aquest Quadern de la Càtedra Josep Anton Baixeras forma part de la investigació del grup Identitat Nacional i de Gènere a la Literatura Catalana, de la Universitat Rovira i Virgili, i del Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC), consolidat (2021 SGR 00150), de l'AGAUR de la Generalitat de Catalunya.

UN TARRAGONÍ ANOMENAT ANTONI ROVIRA I VIRGILI

Josep-Lluís Carod-Rovira
jllpcrovira@gmail.com

Amb ponències previstes sobre aspectes concrets de l'obra i pensament rovirians, per part d'especialistes reconeguts, la meua intervenció serà una mirada més tarragonina i més familiar sobre l'escriptor i polític. Antoni Rovira i Virgili, «el més il·lustre dels tarragonins de la nostra època», segons Domènec Guansé, va néixer a les quatre de la matinada del 26 de novembre de 1882, el mateix any que el president Lluís Companys, els escriptors Ramon Vinyes i Joan Puig i Ferreter, així com Gaetà Huguet, fundador d'ERPV i signant de les *Normes de Castelló*, i, ja fora del país, els escriptors James Joyce i Virginia Woolf, el pintor i escultor Georges Braque, el músic Igor Stravinsky, el president Franklin D. Roosevelt i el guerriller rifeny Abd el-Krim, corcó persistent del colonialisme espanyol. El mateix any que Rovira i Virgili arribava, se n'anaven el català Estanislau Figueras, primer president de govern de la Primera República espanyola i amb despatx d'advocat a la plaça del Pallol de Tarragona, el científic anglès Charles Darwin i el militar Giuseppe Garibaldi, artífex de la unificació d'Itàlia. Per acabar de delimitar el context de l'època, el 1882 es posava la primera pedra al temple de la Sagrada Família, s'inauguraven el Mercat de Sant Antoni de Barcelona i el Teatre Fortuny de Reus, mentre es fundava el Centre Català, amb Valentí Almirall, com a intent de dotar el Principat d'una plataforma transversal en defensa dels interessos del país.

Rovira va néixer als baixos del número 20 del carrer Major de Tarragona, just davant d'on, 36 anys més tard, va venir al món Josep Maria Recasens i Comes, historiador i futur batlle de la ciutat. Un placa a la façana de l'edifici ho recorda, amb un text breu que vaig tenir l'honor de redactar el 1979, sent Recasens batlle, quan des d'Òmnium del Tarragonès que jo presidia vam fer possible l'Any Rovira i Virgili, amb mata-segells de correus i tot, i visita oficial del president Tarradellas. Si bé el nostre escriptor i polític va viure-hi només uns quants mesos, el lloc de naixença el va

marcar per sempre més, de manera que aquest serà, juntament amb la caseta aturonada i envoltada de pins i garrigues a l'Arrabassada, el paisatge tarragoní del qual conservarà un record més profund. Així ho confirma en uns versos del recull poètic *La collita tardana* (1947) que retraten aquesta històrica via de la ciutat, amb la imatge impagable de la catedral al fons de la perspectiva:

Via cabdal de la Tàrraco antiga
Tens als costats els vestigis d'arcades
Que Octavi August triomfant enaltien. [...]
No hi ha en el món perspectiva més noble.

I en carta a un amic, confessava: «De totes les emocions i impressions de la meua vida, les de Tarragona són les que han deixat un solc més profund en la meua ànima.» Divendres Sant era un altre referent: «a fe que em plau la Setmana Santa tarragonina. En cap període de l'any no sento tan vius els records d'infància i d'adolescència, ni sento tan forta l'enyorança de la ciutat nadiua».

El futur periodista era fill del sabater Antoni Rovira i Mateu, de Sarraí, i d'Àngela Virgili i Llorens, cotillaire d'Altafulla. Els avis paterns eren Joan i Rosa, sarraïencs; i els materns, Pau i Antònia, tots dos altafullencs. Va ser batejat el 2 de desembre a l'església de la Trinitat, a la plaça del Rei, pel coadjutor de la parròquia Mn. Josep Monguió i van posar-li els noms d'Antoni, Llorenç i Joan. En foren padrins el seu oncle Llorenç Rovira, pagès de Sarraí i germà de son pare, i Tecla Ferré, natural de Puigpelat i veïna de Tarragona. Tres anys més tard van ampliar la família amb dues germanes bessones, nascudes també a Tarragona a dos quarts d'onze de la nit del 10 de març de 1885. Es tracta d'Àngela Agustina Empar i de Rosa Encarnació Empar, batejades també per Mn. Monguió a la mateixa parròquia que el germà primogènit. Sobretot ja de grans, la relació amb les germanes va ser més aviat distant, ja que, pel seu matrimoni amb dos militars —fet que incomodà Rovira i Virgili—, els seus mons i els seus centres d'interès van divergir notablement. En parla molt escadusserament, recordant, per exemple, quan sortia amb elles a cercar molsa —*vellut* en tarragoní— per al pessebre de Nadal.

El pare era fill de pagesos però, poc atret per les feines del camp, va aprendre l'ofici de sabater i, de ben jove, es manifestava republicà i sovint anava a la feina amb una gorra frígia. Amb una partida de republicans va recórrer, armat, tota la Conca, i Rovira recorda com, sent un xiquet petit,

a casa seva en conservaven encara una vella carrabina, que feia memòria d'aquells dies. El sabater sarralesc, als vint-i-cinc anys, com tants altres catalans, empenyé la ruta d'Amèrica amb l'esperança de trobar-hi millors oportunitats i s'establí a Montevideo, durant dos anys, ciutat on ja existia un important moviment associatiu català i on, el 1887, van celebrar-se els primers Jocs Florals de la Llengua Catalana a Amèrica i on començaven a despuntar alguns grups d'orientació independentista, així com premsa en català. Va ser a l'Uruguai on el pare va alfabetitzar-se, ja que, al seu poble, no va aprendre a llegir ni a escriure.

De tornada al país, s'establí a Tarragona, on conegué la seva muller i mare de Rovira i Virgili. El pare, seguidor fervent de Pi i Margal i laicista, però no antireligiós, mai no pressionà la família en cap direcció en aquest àmbit. A casa rebien el setmanari *El Nuevo Régimen*, fundat i dirigit per Pi i Margall. En morir el pare, el 23 de novembre de 1909, el comiat al difunt no va anar acompanyat de cap cerimònia religiosa, fet que provocà nombrosos comentaris en una Tarragona que llavors comptava només amb 25.000 habitants i on el pes de l'Església catòlica era molt destacat.

La mare, Àngela Virgili, havia nascut a Altafulla i el seu pare, Pau Virgili, reusenc, tenia un negoci de carros. Els germans de la mare eren boters de professió, si bé a la família materna hi havia també gent de mar. La mare era una dona veritablement emprenedora i molt traçada, el nervi i motor de la família. De professió cotillaire, començà tenint botiga oberta al carrer Major, 20, de Tarragona, l'adreça del matrimoni on nasqué l'escriptor i polític, si bé, a finals de 1883, la família es traslladà al carrer de l'Hospital, 13. La botiga es deia La Buena Forma i s'anunciava a la premsa local tot remarcant que es tractava d'una activitat artesanal que es feia amb la cura que calia per a «la escultura de los cuerpos y en armonía con las reglas de la higiene». La botiga adquirí un cert prestigi en la seva especialitat, fabricant cotilles a mida i, el 1891, ja la trobem instal·lada als baixos de la casa del costat, al número 15 del mateix carrer de l'Hospital.

Dona forta, era qui duia el pòndol de la família i el seu obrador de cotillaire va arribar a tindre fins a set o vuit empleades treballant-hi. Fabricant cotilles a mida, les xiques anaven cantant i quan les cançons eren en castellà, ho feien amb la pronúncia pròpia dels catalanoparlants: «ánqueles» i «hicos», per *ángeles* i *hijos*. La mare morí el 1901, analfabeta, a despit dels intents del fill per fer-li de mestre. Si bé el matrimoni mai no va anar sobrat econòmicament, a causa de la tendència republicana i laica del pare, que incomodava els sectors socials benestants de la ciutat i en

dificultava que en fossin clients, passaren algunes etapes d'una mínima prosperitat. La mare, creient practicant, explicava rondalles al fill i li cantava cançons, tot assegurant que creia «en Déu, però no en els capellans».

Per trobar un ambient més propici per a la mare, de salut un xic fràgil, la família adquirí una masia amb el tros de terra corresponent, just a redós de les muralles del recinte exterior del monestir de Poblet, la Masia del Miquelet, on la canalla jugava al seu gust. Hi anaven abans de la sega i en tornaven acabada ja la verema. Abans de comprar el mas, ja passaven la temporada a casa d'uns mitgers de Poblet, motiu pel qual el vincle amb el monestir i, de retruc, amb la Conca, va ser sempre molt intens, ja que hi anaven cada diumenge i així ho reconeixia Rovira i Virgili quan deia: «Aquell paisatge, on hi ha el monestir, és una part inseparable de la meva ànima. I em sabia greu d'acabar la vida sense passar més llargues temporades a Poblet, recorrent els seus camins i camps i boscos i fonts i ruïnes...»

Però les dificultats econòmiques creixents els obligaren a vendre aquella propietat, amb gran disgust de la mare i del fill, que, en aquells moments, era un adolescent de quinze anys que hi acabava d'escriure els seus primers versos en català, justament allà. Llavors, Poblet arrossegava dècades de deixadesa, saqueig i devastació, després de l'exclaustració dels monjos el 1835, i la vida monàstica no hi fou restablerta fins al 1940. També van veure's forçats a vendre una vinya que tenien no gaire lluny de la mar, prop de Tarragona, i el xiquet Rovira va deixar de percebre el ral que, cada dijous, li donava la mare per anar al teatre o bé al circ.

Rovira i Virgili, en paraules seves, va ser un xiquet «notablement entremaliat» i, si bé a l'escola era un alumne aplicat, també hi organitzà algunes vagues d'alumnes. Estudià al conegut com a Col·legi Provincial, el vell Institut de la Rambla Vella, on coincidí amb Marcel·lí Domingo, el futur ministre d'Instrucció Pública, també tarragoní, nascut a la plaça de la Font, a qui influí en les seves posicions republicanes i progressistes. Quan se l'homenatjà a Catalunya, sent ja ministre republicà, pel decret que tornava el català a les escoles, Rovira va escriure: «Avui recordem amb orgull que les primeres prèdiques republicanes i federals, esquerristes i catalanesques, les sentí Marcel·lí Domingo dels nostres llavis, en les converses que teníem, tot donant voltes pel claustre del vell Institut de Tarragona amb els feixucs llibres de text sota el braç.» I un veterà república tarragoní recordava l'ocasió en què el pare de Domingo, tinent de la guàrdia civil llavors, recollí el fill en acabar-se una manifestació en la qual el futur ministre desfilava just al costat del seu amic futur periodista, historiador i polític.

Quan rondava els onze anys, Rovira va començar a escriure un drama en vers i en castellà, l'acció del qual passava a l'Havana, a l'època de la revolta independentista. Les aptituds intel·lectuals del jove estudiant no van passar desapercebudes als seus professors, un dels quals, quan ell tenia tretze anys, li sentencià: «Usted sabrà latín.» Acabà els estudis amb la qualificació màxima, amb el «faixí amb borles d'or», com figurava al diploma. El mestre Josep Pujol n'havia pagada la matrícula del primer curs, en advertir el talent del jove Rovira. En acabar els estudis a l'Institut, va obtenir, sorprenentment, el premi en física i química i una menció en llengua francesa. Als tretze anys, anà al local dels federals a l'actual Rambla Nova, quan encara se'n deia popularment l'Esplanada, una tarda que hi havia una junta general a la sala cafè. Alguns assistents s'escridassaven, se sentien insults i estaven a punt d'arribar a les mans. Rovira demanà: «Què és això?» I li contestaren: «Oh, es tracta de fer la unió de tots els republicans!»...

El deler d'escriure l'acompanyà tota la vida. A casa, a banda del setmanari pimargallià, rebien també el barceloní *Diario del Comercio*, pel qual pare i fill s'informaven de l'actualitat. Als dotze anys, el preadolescent Rovira va fer en solitari el seu propi diari, de quatre pàgines escrites a mà i en exemplar únic. *La Razón*, de títol idèntic a un periòdic fet per Pi i Margall, era en realitat un full de paper comercial doblegat pel mig, imprès, per dir-ho així, en tinta morada per millorar-ne la imatge. L'aventura periodística precoç va durar només un mes, però ja prefigurava la passió per una vocació definitiva: escriure. Però l'escriure no sols no li va fer perdre el llegir, sinó que la seva obsessió per la lectura constant va anar generant-li una miopia creixent. A més, una mena de tel li enterbolí, progressivament, la visió de l'ull dret, de manera que havia de llegir de forma molt singular, acostant molt el paper a l'ull esquerre, mig de gairell i traient-se les ulleres. Des del punt de vista físic, era de talla mitjana, més aviat baix i esprimatxat com el pare, però en el seu cas, molt inquiet. *Rovireta*, li deien a la Tarragona de l'època. Caminava de pressa, llegia amb fruïció i, ja ben adult, dictava els articles improvisats a la mecanògrafa sobre el fonament d'una memòria prodigiosa, lluïa un bigoti fidel i no pas escarransit, no fumava ni bevia. I, amb el temps, acabà sabent, a més d'espanyol, també francès, italià i anglès, cosa que li permeté de llegir la premsa estrangera i d'interessar-se per l'actualitat internacional, sobretot política, àmbit en què fou capdavanter en les publicacions del país.

El 1899 passà a Barcelona per començar-hi els estudis de Dret que no va poder acabar fins al 1915, però la mort de la mare i les dificultats

econòmiques creixents en el si de la família el van fer tornar a Tarragona el 1901, on entrà a treballar a l'oficina de l'agent de duanes i patrici reusenc Evarist Fàbregas. Als dinou anys li aparegué el primer article a la premsa de Barcelona, a primera plana del setmanari *La Autonomia*, dirigit pel primogènit de Pi i Margall. També va reprendre les col·laboracions a la premsa local. Per Nadal de 1900 havia escrit el seu primer article en català, «Trench d'auba», al setmanari tarragoní *La Justícia*. El març de 1902, Rovira al·legava excepció legal per al servei militar, com feia públic el batlle en un comunicat oficial juntament amb altres xics de la mateixa edat. Aquells dies, també era escollit secretari de la junta provincial encarregada de recollir fons per erigir un monument a Castelar a Madrid. L'any següent, el canonge catalanista i republicà Josep M. Llorens, autor de la deliciosa *La meva Tarragona*, juntament amb Sebastià Comas i la seva germana Maria, futura muller de Rovira, introduïen la dansa de la sardana a la ciutat de Tarragona, amb ballades regulars al Teatre Principal.

Amb vint anys acabats d'estrenar, Rovira ja s'havia fet un nom en els ambients polítics i culturals progressistes de la ciutat, escrivia en diferents mitjans, pronunciava conferències sobre els temes polítics, històrics, culturals o socials més diversos i participava en mítings republicans com una jove promesa. La seva presència s'havia instal·lat en el paisatge tarragoní com un element inseparable i el 4 de gener de 1902 feia sortir el primer número de *La Avanzada*, setmanari dirigit per ell amb un tiratge de 500 exemplars. El 17 de maig d'aquell any, una portada d'estètica necrològica i un article de Rovira titulat «Nuestro luto», el mateix dia de l'entronització d'Alfons XIII com a rei, el van dur a ser processat i empresonat, a Pilats, durant sis dies. Aquest setmanari era el portaveu de la Joventut Federal, que tenia la seu al carrer d'August, 14, on hi havia el Centre Federal. Llaavors, Rovira, futur oncle avi de la meva dona, Teresa Maria Comas, n'era el president, de la Joventut; i Facund Andreu, avi d'ella, el vicepresident.

El 15 d'agost dedicava a la senyoreta Maria Comas un conte d'amor titulat «El Castillo y la cabaña». I, el 29 de novembre d'aquell any, en un viatge a Madrid per assistir a una Assemblée Federal en representació de la Joventut Republicana Federal de Tarragona, començà el desencís polític amb els progressistes espanyols i de seguida constata com els que ell tenia per correligionaris, republicans, federalistes, abans que res eren espanyols i, doncs, centralistes fins al moll de l'os i al·lèrgics a la diversitat nacional, cultural i lingüística existent a l'Estat. Això i el fracàs en intentar catalanitzar *La Avanzada*, juntament amb el seu amic de Sarraí Claudi Ametlla,

cosa que els costà l'expulsió del partit el maig de 1905, el decantà ja, definitivament, més endavant, cap al catalanisme, on havia d'esdevenir un dels teòrics i historiadors més destacats.

El 16 de gener de 1903 va ser escollit secretari de l'entitat transversal Centre Català de la ciutat, en el portaveu del qual, *Gent Jove*, col·laborava. El dia de Sant Jordi d'aquell any, «l'il·lustrat jove i soci» Antoni Rovira, com el presentava el periòdic catalanista *Lo Camp de Tarragona*, hi pronuncià una conferència sobre «Los grans sentiments de la joventut» i, en aparèixer a la tribuna per parlar, hi fou rebut amb grans aplaudiments pels assistents: tenia vint-i-un anys. El 8 de setembre prenia part en un míting republicà a la plaça de toros juntament amb Claudi Ametlla, al costat de l'orador principal, el diputat Josep M. Vallès i Ribot. I la vigília de l'11 de setembre, a Barcelona, pronuncià una conferència a l'entitat Catalunya Federal sobre «Lo federalisme i l'actual agitació republicana». El 8 de desembre assistia a una festa republicana, a l'aire lliure, promoguda pels correligionaris del Baix Penedès a Coma-ruga i abans d'acabar l'any encara contribuïa amb 3 pessetes a la construcció d'un monument a Pi i Margall al cementiri civil de Madrid, on era enterrat.

El febrer de 1904 torna a dirigir *La Avanzada* i el 28 d'aquell mes, a dos quarts de deu de la nit, als locals del Centre Federal pronuncia la conferència «La vida, la teodicea i la moral de Crist». El 31 de març, invitat per la Joventut Lliurepensadora del Vendrell, parlà sobre «Caducitat de les religions. Influència perniciosa del catolicisme en els temps moderns», ell que gaudia llegint els Evangelis. El 8 de maig assisteix a Barcelona a l'Assemblea Regional Federalista de Catalunya, juntament amb Evarist Fàbregas i Claudi Ametlla en representació de la demarcació. També, aquells dies, amb el seu futur cunyat Sebastià Comas, contribuí, cadascun d'ells amb 1 pesseta, a la subscripció en solidaritat amb les víctimes de l'accident ocorregut a Villanueva de las Minas (Sevilla). El 2 de juny, a les tres de la tarda, amb Ametlla i el diputat Nogués, pren part en un míting a Vila-rodon, on són rebuts amb el cant de *La marsellesa* i Rovira hi defensa l'emancipació de les dones i la seva implicació en la política. Al cap de dos dies, el Consell Regional Federalista de Catalunya es reunia a Barcelona i creava comissions de treball. Ell era adscrit a la comissió d'organització o llei municipal. El diumenge 30 d'octubre, al Centre Federal de Tarragona, l'Assemblea de Joves Federals d'aquestes comarques l'escollien president de la mesa de l'Assemblea i també president del consell de la Federació de Joves de les tretze poblacions representades a l'acte.

Però la política convivia, diàriament, amb el neguit cultural i literari. Així, el 20 de novembre estrenava el drama en tres actes *Nova vida*, al teatre de l'Ateneu, amb setze actors i actrius. Va ser tot un èxit i va haver de sortir a saludar a l'escenari uns quants camins, reclamat pels aplaudiments nombrosos. «Rovira té ànima de poeta, encara que no escrigui versos», va dir Claudi Ametlla, després d'elogiar el text del drama, molt influït per Ibsen. Una setmana després, els federals fan una ofrena floral a la làpida del passeig Pi i Margall i hi parlen el president Francesc Pi i Sunyer, el diputat Nogués i Rovira. La seva implicació en el teixit associatiu local persisteix i, el gener de 1905, és escollit bibliotecari de l'Ateneu de Tarragona, mentre els fascicles del seu drama ibsenià ja es poden enquadrar al preu de 0,30 cèntims. Aquell octubre, l'Institut general i tècnic de Tarragona feia públics els noms de la quinzena de persones aprovades en els exercicis de revàlida per a mestre elemental, entre els quals el mateix Rovira.

El 1905 la vida de Rovira fa un canvi radical. Aquell novembre guanya el concurs al millor article convocat per *El Poble Català*, dotat amb 40 pessetes i una plaça de redactor. Rovira parlava de la separació pacífica de Noruega i Suècia, mitjançant un referèndum el 13 d'agost, on el 99,95% dels noruecs votaven sí a la independència. El 25 d'abril de 1906 sortí cap a Barcelona per ocupar la plaça de redactor a *El Poble Català*, ja diari. Companys i amics li havien ofert un banquet de comiat —el dejuni, que en diem aquí. A Reus, el 17 novembre de 1906, pren part en el gran míting fundacional del Foment Republicà Nacionalista al teatre Circ, amb Lluhi i Rissech, Nogués, Martí i Julià i Pere Redon, un personatge clau del republicanisme catalanista tarragoní, lamentablement pendent encara d'un estudi biogràfic detallat. És ja tota una personalitat de renom, amb només vint-i-cinc anys, de manera que, l'octubre de 1907, la premsa local informa com a notícia de la seva estada a la ciutat: «Tenim entre nosaltres a l'apreciat amic y company En A. Rovira Virgili redactor de *El Poble Català* de Barcelona, qui's proposa passar uns dies en sa ciutat natal. Benvingut siga tan distingit escriptor.» I, durant unes setmanes, fou enviat a Madrid pel seu diari a fer-hi crònica política.

A principis de 1908 dirigí l'èfimer setmanari *La Revolta*, el primer número del qual fou segrestat per la policia. Llavors tragué al carrer un número 1-bis, amb dos articles sobre el líder nacionalista filipí José Rizal, la qual cosa li comportà ser detingut de matinada, passar la nit al calabós i ser arrestat durant deu hores. Impertèrrit, el 29 de gener, en una conferència a Barcelona sobre «L'acció del socialisme a Europa», qualificà Espanya

de *nació opressora* i Catalunya de *nació oprimida*. Fou processat. El 10 de febrer parlava als locals de la Unió Democràtica Nacionalista (UDN) sobre «La política solidària a Tarragona»; el 18 d'abril participà a la capital en el Congrés Català de la Joventut Republicana, on parlà del moviment obrer contemporani, i el 25 de juliol era present a la seva ciutat en l'obertura del Gran Hotel Continental, situat al carrer Apodaca cantonada amb Barcelona, dirigit pel seu amic Pere Redon, on parlà després de l'àpat inaugural. El 8 de novembre tornava a Tarragona amb tren, amb Amadeu Hurtado, per acompanyar el mallorquí Gabriel Alomar, el qual pronuncià una conferència a la UDN sobre el tarragoní Pere Martell i el seu paper en la conquesta de Mallorca, al costat de Jaume I. Abans, visitaren el pont del Diable i foren objecte d'una calorosa rebuda. El mateix mes, l'Audiència de Barcelona l'absolia de la causa que pesava sobre ell per la llei de jurisdiccions.

De fet, Rovira mai no se n'havia arribat a anar del tot de Tarragona i ja hi havia tornat el 1901, enyorat dels ulls d'una tarragonina: Maria Assumpció Comas i Aixalà. Després d'un festeig accidentat, ja que la família de la seva xicota, els Comas Aixalà, d'estatus benestant i propietària de l'empresa de transports Aixalà, no veien amb gaire bons ulls aquella relació amb aquell xicot inquiet i tan polititzat, finalment es van casar l'1 de febrer del 1909. Ell tenia vint-i-set anys, tres més que la núvia. La cerimònia va tenir lloc a la parròquia de Sant Joan de Tarragona i va ser oficiada pel vicari Mn. Jaume Bofarull. El nuvi va entrar a l'església de bracet de la seva sogra, Teresa Aixalà Reverté, natural de Reus. El sogre, Manuel Comas Company, originari del Prat de Llobregat, ja era mort. Els testimonis del nuvi van ser el diputat Joan Caballé Goyeneche, nat a Montevideo, i el redactor d'*El Poble Català* Ramon Noguer i Comet, futur governador civil de Tarragona el 1931. La núvia, pertanyent a la «sociedad elegante» de la ciutat segons la premsa local, tenia com a testimonis Antoni Llorens i Joan Comas Costa. El banquet per als 32 assistents va tenir lloc al Gran Hotel Continental, propietat del seu amic Pere Redon, futur corresponsal del diari *La Nau* a la ciutat. És interessant d'assenyalar que, com era habitual a l'època en certs ambients més il·lustrats, la major part dels plats de l'àpat nupcial apareixien escrits en francès, com un tic de distinció. Al vespre, els nuvis van partir amb l'express cap a Barcelona, on van fixar la residència al carrer Balmes 137, 2n, 2a. I, poc després, al 74 del mateix carrer. Rovira, a més d'*El Poble Català* escrivia també en altres publicacions com *La*

Campana de Gràcia o L'Esquella de la Torratxa. El viatge de nuvis va ser a Madrid, ciutat que no agradà gens a la jove muller.

Sempre amb els ulls fits a l'exterior, el març següent parlava sobre «Els grans corrents de la política mundial», a la Joventut Republicana de Lleida. Un mes i mig després de casar-se és nomenat director d'*El Poble Català*, notícia rebuda amb satisfacció i un cert orgull per part de la premsa tarraconina. La seva germana Àngela es casà a Tarragona el 4 d'octubre de 1911 amb el militar Aníbal Lobo Echemundia. El maig següent, les dues germanes, Àngela i Consol, contribuïen cadascuna amb 0,25 cèntims a costejar la bandera de combat del cuirassat *España* en una subscripció encapçalada per la reina. El mateix mes del 1912, Rovira i Virgili, lluny d'aquest món, era nomenat vicepresident de la comissió d'estudis polítics, econòmics i socials del II Congrés Regional d'Ateneus i Centres de Cultura, que se celebrava a l'Ateneu de Barcelona.

Quan, el febrer de 1913, aparegué la seva *Història dels moviments nacionalistes*, l'impacte va ser gros i un grup d'amics van oferir-li un banquet d'homenatge, entre els quals Andreu Nin, Claudi Ametlla i Ramon Noguer i Comet, al cèntric restaurant barceloní Rhin, al núm. 2 de la plaça de Catalunya, on no hi mancà una representació dels periòdics *Tarragona Federal* i *Catalunya Nova*. Admirats per la minuciositat del seu treball, hom deia que Rovira s'inventava nacionalitats oprimides o que s'en treia de les butxaques. Pocs dies després, el 2 de març, encara tenia temps per treure al carrer un *Vocabulari ortogràfic* per contribuir a difondre la reforma fabriana, a les poques setmanes de l'aprovació de les *Normes* de l'IEC. I, el 21 d'abril, amb altres companys com Andreu Nin o Prudenci Bertrana, abandona *El Poble Català* pel pacte de la UFNR amb els lerrouxistes.

El primer d'agost de 1914, a Tarragona, es constitueix el Grup Antiflamenquista Pro Cultura, amb Joan Salvat i Bové de secretari, i ell, sense deslligar-se mai de la ciutat, apareix com a col·laborador de la seva publicació *Juventud*. Alhora, funda Esquerra Catalanista i el setmanari *La Nació*, ambdós de vida breu. Aquest any la parella viu a Sant Gervasi i ell entra com a cap del servei de premsa de la Mancomunitat, cridat pel president Prat de la Riba, que també incorpora Rafael Campalans per la seva preparació i competència, al marge de la ideologia política d'ambdós.

El 31 gener següent és elegit secretari d'acció cultural i social de la Unió Catalanista, que, amb la presidència de D. Martí i Julià i amb M. Serra i Moret com a vicepresident, havia fet un tomb clarament independentista i socialista. Aquells dies, Rovira també és el primer signant d'un

manifest a favor dels aliats en la Primera Guerra Mundial, amb Pompeu Fabra, Carles Riba, Gabriel Alomar, Rafael Campalans o Josep Carner, entre altres. Finalment, el març, acaba els estudis de Dret, indispensables per consolidar com a advocat la seva plaça de funcionari de la Mancomunitat. I continua fent conferències pertot arreu, des del CADCI fins al Foment del Treball Nacional, sobre una pluralitat notable de qüestions. Encara, el desembre de 1916, signa un manifest del Comitè de Suport pro Lituània.

El 13 de desembre de 1918 una nova alegria la casa i ho canvia tot. Neix a Barcelona Teresa Maria Rovira i Comas, la primera filla del matrimoni després de nou anys de casats. Llavors la família residia a Horta, a la Torre Maria, un xalet de la cooperativa dels periodistes on vivien des de 1916, al llavors carrer Maryland, més endavant Marquès de la Foronda. Es dona la circumstància que el rei, en un gest d'aproximació interessada cap als periodistes catalans, sufragà el cost d'un dels habitatges que, per sorteig, resultà ser el de Rovira. A la casa del costat, hi residia el seu amic Noguer i Comet. Dos dies després de ser pare, ja pronunciava una conferència al teatre Principal de Tarragona sobre «L'Europa nova i Catalunya», presentada per Pere Lloret, president de la Diputació, amb el diputat Macià Mallol a la presidència de l'acte, que va anar seguit d'un àpat d'homenatge a l'Hotel del Centro.

Prova de la seva voluntat de prioritzar Tarragona sempre que podia és el fet que, el 9 de febrer de 1919, va fer possible l'obertura d'una delegació a la ciutat del diari on llavors escrivia, *La Publicidad*, avinentesa que aprofità per dinar a l'Hotel París amb Lloret, Mallol i el cònsol de França E. Meleiro. La premsa de Tarragona, en particular el *Diario de Tarragona*, seguirà regularment les posicions de Rovira, els seus actes públics i articles, molts dels quals reproduirà íntegrament en portada, o algun paràgraf assenyalat, pràcticament cada dia de l'any. El 15 d'octubre de 1920, Rovira inicià la col·laboració al *Tarragona*, diari on publicà «Tarragona la blava», un de tants textos rovirians sobre la ciutat.

En plena efervescència internacional, després del final de la Gran Guerra i el naixement de nous estats a Europa, el 4 i 5 de juny de 1922 té lloc la Conferència Nacional Catalana, en la qual ell fa la ponència sobre «Actuació del nacionalisme davant l'Estat espanyol» i d'on neix Acció Catalana, partit on esdevindrà el nom més visible i els dirigents del qual l'arquitecte Gaudí anomenava «els poetes de la política». Justament, Tarragona serà la població on, fora de Barcelona, es funda el primer centre d'Acció Catalana, situat al carrer d'August, 11, principal. Com cada any,

la família ve a passar l'estiu a Tarragona, fet del qual la premsa local es fa ressò amb gran satisfacció. Passada la canícula, el 14 de setembre, Rovira pronuncià a l'Ateneu barceloní una de les conferències amb més ressò de la seva vida, «Els camins de la llibertat de Catalunya», i el primer d'octubre té el goig d'anar a Poblet, on intervé a l'aplec de les joventuts nacionalistes de Tarragona. En aquesta ciutat, el 20 octubre del mateix 1922, a les deu de la nit, inaugura el cicle de conferències organitzat per la Cambra de Comerç, al teatre Principal, sobre Tarragona i la mar, un dels seus temes preferits.

Al cap de dos dies, sempre a un ritme incessant d'activitats i escrits, és el president dels Jocs Florals organitzats per l'Orfeó Tarragoní, amb Jaume Bofill i Mates, Carles Soldevila, Lluís Bertran i Pijoan i Joan Ruiz i Porta, al jurat. L'acte se celebra al Coliseu Mundial i guanya la flor natural el poeta tarragoní Josep Cases de Muller. *Nostra Revista*, portaveu de l'Orfeó Tarragoní, s'hi referia així, en el número de novembre: «En Rovira i Virgili, que té un relleu intel·lectual tan extraordinari, i una mentalitat tan asombrosa que és l'orgull llegítim de casa nostra i de tota la Catalunya, que l'admira, com se l'admira a l'extranger, per la pluralitat dels seus llibres aciençats.» Un mes després, Rovira parlava sobre el problema de les nacions ibèriques al Foment de Reus. I el darrer dia de l'any, encara tenia esma per participar en una activitat singular a Tarragona: la celebració del Cap d'Any Català. Es tractava d'una iniciativa de l'Orfeó Tarragoní que, a les dotze de la nit, feia sonar *Els segadors* i, després de parlaments de Rovira i del poeta Ventura Gassol, servien un àpat a base de pastissos de carns, dolços diversos, raïm i xampany. Com si res, l'endemà mateix, a les onze del dematí, al teatre tarragoní Coliseu Mundial, Rovira participava en un acte d'Acció Catalana en homenatge a Jacint Vilosa, governador del Camp durant la Guerra dels Segadors, executat per les tropes espanyoles en la matança de Cambrils, on també parlaren Bofill i Mates, Gassol, Martí Esteve i Lloret.

El 1923, amb les 25.000 pessetes dels dos primers volums de la *Història nacional de Catalunya*, una obra que impactà tothom per la seva profunditat, fins i tot un personatge tan singular com el mateix Josep Pla, Rovira comprà un terreny en un turó de l'Arrabassada, on la filla pogués respirar l'aire dels pins i de la mar que els metges li recomanaven per a la seva salut. La silueta rudimentària de la planta del futur habitatge, com recordava sovint la filla, va ser traçada amb pedretes per fer-se'n una idea de com seria. Teresa Rovira, de xiqueta, passava temporades a Tarragona, a ca l'àvia Comas, i era més aviat malaltissa, amb refredats i bronquitis sovintejats. Els metges aconsellaren la proximitat de la platja, motiu pel qual

cercaren el que havia de ser el Mas Blanc, el *maset* en la terminologia familiar. Aquest s'alça en una propietat del polític de la Lliga Salvador Ventosa, admirador de Rovira, a qui vengué una petita part del seu terreny. Aquí van néixer moltes pàgines rovirianes, editorials, articles, llibres i conferències i el títol de *La Nau* per al diari, en una Arrabassada on vivien alguns pescadors de recursos molt escassos i on a ell li plaïa d'escriure a trenc d'alba, l'hora lleu, en deïa, quan només hi havia silenci i quietud.

El març de 1923, tant Rovira com Salvador Ventosa sol·licitaven a l'Ajuntament el dret a l'adquisició d'aigua, el qual els fou discutit el 9 d'abril i ajornat. Un dictamen de la Comissió d'Aigües que informava favorablement d'una petició de tots dos per demanar aigua, pagant-ne ells totes les despeses i anticipant-ne fins i tot els cabals de la canonada, va generar un llarg debat en què els consellers Cabré i Prats, dels sectors locals més caciquistes, s'hi oposaren. El 20 d'abril, després d'anar tres cops al ple de l'Ajuntament, se n'aprovà el dret a l'adquisició d'aigua, i en el Ple de l'11 de juny l'autorització per construir una caseta en el terreny comprat. L'escriptor i la família hi arribaven a primers de juliol i tornaven a Barcelona dos mesos més tard, a principis de setembre. També durant l'any hi anaven venint, tot i que l'electricitat no arribà al maset fins al 1932.

El maset, a l'estiu, acollia les visites regulars dels nombrosos cunyats i nebots Comas, que hi acudien dalt d'una tartana coberta amb una vela blanca. En el record familiar resten vives les revetlles de Sant Joan, amb la foguerada corresponent, i el ritual de Rovira de llençar al foc el barret de l'any anterior i el cunyat Pere Comas embadalint tothom fent enlairar uns globus de grans dimensions. Des del maset, el 19 de juliol del 36, veuran les flames del convent de Santa Clara cremant en la nit tarragonina, presagi d'un retorn que tardarà a produir-se. Acabada la guerra, el cunyat Sebastià Comas i família van instal·lar-s'hi per tal d'evitar-ne l'apropiació per part dels franquistes.

Rovira fa el pas com a candidat a diputat a Corts per Acció Catalana el 22 d'abril de 1923, en un míting al barceloní Teatre del Bosc, on també intervenen Nicolau d'Olwer, Bofill i Mates i Martí Esteve. Com és habitual, Rovira parla amb veu ferma i segura, amb idees i missatges ben clars, sense cap paper o nota, improvisant, davant d'un auditori que l'aplaudeix eufòric i que ja s'ensuma la victòria. Però una tupinada escandalosa el privarà de l'escó, a benefici del lerrouxista i demagog Emiliano Iglesias. El 16 de maig és als locals del CADCI a Tarragona, per parlar sobre la situació política i, el 7 de juny, s'anuncia l'aparició del setmanari nacionalista *El Camp de*

Tarragona, lligat a Acció Catalana, i dirigit per ell. Sortirà al juliol, mes en què, el dia 15, parlarà al teatre Apolo de Valls sobre «El sentiment català a les comarques».

A principis de 1924, tota la família es trasllada a Tarragona, des d'on Rovira, Nicolau d'Olwer i Leandre Cervera fugen clandestinament de la dictadura de Primo de Rivera a bord del *Danielito*, un vaixell de càrrega que traguava bocois de vi, cada setmana, cap a Seta. Va ser fora, a Tolosa, durant un mes. La foto esgrogueïda del vaixell, «el más lento de todo el Mediterráneo» segons assegurava el seu simpàtic capità, durant anys era al menjador del maset i avui penja d'una paret a casa meua, com a regal de la filla, Teresa Rovira. Per desplaçar-se cap al vaixell, Rovira va anar amb cotxe fins al número 36 de la Rambla, la Casa Miret, domicili dels Comas, però el xofer s'equivocà i s'aturà just davant del 32, llavors seu del Govern Civil, on el vehicle va tenir un petit accident i hagueren de socórrer-los els policies de la porta. Per ser que anaven d'incògnit l'experiència fou ben singular. A partir de llavors, sempre que el *Danielito* passava per davant del maset feia sonar la sirena i encenia i apagava un focus de llum en senyal amable de complicitat. Rovira, el 19 de febrer de 1924, es reintegrà a la seva plaça de funcionari de la Mancomunitat, a la secció de Governació, després d'un període de llicència laboral de tres mesos sense sou. Però el 7 de març dimití com a oficial del negociat de premsa en considerar incompatibles les ordres rebudes de les noves autoritats «amb la seva adhesió infrangible a l'ideal de Catalunya». El baró de Viver, president llavors, lamentà públicament la decisió. Hi ocupava el lloc des del juliol de 1914.

Cap adversitat política, però, no frenava el nequit cultural i la pruija intel·lectual del periodista tarragoní. Tot i la seva posició laïcista, el maig de 1924, no va tenir cap inconvenient a signar el pròleg dels sonets *Esclats de llum*, de mossèn Ramon Pinyes, rector de Poboleda. I el mes següent feia aparèixer la *Revista de Catalunya*, una iniciativa decidida de modernitat, rigor i mentalitat oberta, de gran ambició intel·lectual i nivell acreditat, sobre la qual aquí es parlarà a bastament. El 26 del mateix juny, Rovira s'embranchava en una polèmica pública amb l'impressor i historiador Adolf Alegret, a les planes del *Diario de Tarragona*, en resposta a les esmenes i afirmacions fetes per aquest darrer, sobre la ciutat de Tarragona a la seva *Història nacional*. Alegret, que li qüestionava l'adjectiu *nacional* de la seva història, se li adreçava en castellà i Rovira li responia en català. Ell, que no era home d'enfadar-se, quan ho feia adquiria una brillantor argumental i una força expressiva que, com en el cas d'Alegret, fulminava l'adversari.

Després de quatre articles, acabava així: «Aquest home no té consciència de la immensitat de coses que ignora.» A l'octubre, amb Joan Sacs, Rovira promovia una campanya per a la dignificació de Poblet. Cap a l'hivern, la família es traslladà a la Via Laietana, 48, a un pis de lloguer, més cèntric i ben a prop de l'escola Blanquerna on havia d'anar la filla, i en el qual, un any després, s'instal·larà la redacció del diari *La Nau*, la gran il·lusió del tarragoní, motiu pel qual passaren a un altre pis de lloguer a la Rambla de Catalunya, 45, on nasqué el fill Toni, pis que, per motius diversos, hauran de deixar per tornar a Horta a la primavera de 1929.

En l'article «La nostra mar», del 26 de febrer de 1927, Rovira afirma que Tarragona no pot eludir la visió blava i les platges suaus si no tanca els ulls, però xoca amb la línia del ferrocarril, que li ha privat d'establir fàcils camins d'accés a la seva mar claríssima. Segons ell, la ciutat treballa arduament i insistentment per treure's l'argolla de ferro que la priva d'estendre's fins a les magnífiques platges que té a tocar. L'article, d'una actualitat rabiosa, coincideix amb la visita a Madrid d'una nombrosa comissió de delegats de les corporacions tarragonines per aconseguir la rectificació del traçat ferroviari i la construcció d'una estació central com a manera de fer desaparèixer els obstacles que formen una muralla entre els voltants de Tarragona i les platges situades a llevant. I continuava: «L'actual traçat del ferrocarril representa un veritable esguerrament de l'esplèndida situació de la Vella capital romana. La línia fèrria ha enlletgit aquelles platges que són de les millors de la Mediterrània per llurs condicions naturals.» Segons Rovira, «el primer pas per l'embelliment dels voltants de Tarragona, ha d'ésser la desaparició del camí de ferro que ara segueix les vores de la mar fins que arriba a l'estació, insuficient i miserable».

L'1 d'octubre apareix *La Nau*, la utopia somiada sempre per Rovira, el seu propi diari. El 20 de novembre mor la seva sogra, Teresa Aixalà, els funerals de la qual, molt concorreguts, són tres dies després a l'església de Sant Joan. Rovira s'estarà uns quants dies a la ciutat, al costat de la muller i de l'àmplia família Comas, a la qual el seu nom ja apareix associat per sempre més. Pel dia del llibre, que llavors tenia lloc a l'octubre, el seu *Teatre de la natura* serà un dels més venuts a Tarragona. Aquell mes és també un dels promotors d'un homenatge a Pompeu Fabra, amb Carner, Riba i Nicolau d'Olwer, entre altres set personalitats.

La descomposició de la dictadura activa la resposta civil. El 16 de febrer de 1930, Rovira presideix una reunió al Vendrell, al dematí, i a Tarragona a la tarda, per tal d'organitzar les forces republicanes d'aquestes

comarques, reunions a què acut gent dels pobles propers. El seu activisme no es limita al Camp de Tarragona, sinó que el mes següent el trobem a Terrassa, a Sant Feliu de Guíxols, la Bisbal, l'Armentera o Girona, on parla de «L'ànima republicana de Catalunya». Curiosament, el 16 d'abril, a *La Nau* es dona compte del manifest d'un Comitè Femení pro Amnistia, format per nou integrants, la segona signant del qual és Maria Comas de Rovira i Virgili (sic), la muller. Aquest és un dels pocs casos d'implicació pública de l'esposa que hem trobat. El mateix abril parla també a Vila-seca i veu aparèixer la seva versió al català de la novel·la de Nathaniel Hawthorne, *La lletra vermella*. Alguns diumenges d'estiu, malgrat que es troba de vacances amb la família al maset, continua l'activisme propagandístic amb actes dematí i tarda, al Morell o Torredembarra, per exemple, o més lluny, com a Vic. Tindrà una repercussió enorme la conferència que pronunciarà al teatre Bartrina de Reus, l'11 de setembre, titulada «De 1640 a 1714».

Rovira va tenir sempre una visió molt clara del Camp de Tarragona com a espai unitari i va esdevenir un defensor i admirador aferrissat dels seus pobles i ciutats, que tan bé coneixia. Tarragoní que estimava Reus i valorava Valls, segons ell «pel temperament Reus és el neguit, Tarragona la calma, Valls l'equilibri». I en un article al seu diari, el 3 de febrer de 1931, assegurava que «la màxima catalanitat profunda la trobem a Valls, sens dubte». Escrivia, regularment i simultàniament, a *La Nau*, *La Rambla*, *La Publicitat* i *El Sol*, de Madrid, a banda d'articles en publicacions diverses; traduïa llibres, dirigia un diari, presidia un partit, feia mítings i pronunciava conferències sobre una pluralitat colossal de temes. I encara trobava temps per anar a Madrid, com el 13 de febrer, quan s'hi entrevista amb Ortega y Gasset, Ossorio y Gallardo, Sánchez Guerra i Sánchez Román. La seva capacitat de treball és extraordinària, circumstància que no va en detriment de la qualitat del que diu i escriu. Un mes abans de la proclamació de la República, moria a Buenos Aires el seu cunyat Manuel Comas, que hi era establert com a comerciant, fet luctuós que la premsa local aprofita per tornar a subratllar la vinculació familiar dels Comas amb Rovira.

Quan el 22 març de 1931 té lloc l'acte de constitució del Partit Catalanista Republicà —confluència d'Acció Catalana i Acció Catalana Republicana—, al barceloní Teatre del Bosc, hi intervenen tres tarragonins: Macià Mallol, Pere Lloret i Rovira i Virgili, factor indicatiu de la importància del partit de Rovira a la seva ciutat; per cert, l'única d'importància on, després de les eleccions municipals del 12 d'abril, el batlle no serà d'ERC, partit acabat de crear també. Tot i estar en plena campanya electoral, Ro-

vira encara té temps de fer conferències sobre temes no polítics, com la que pronuncia el 27 de març a la Casa del Vallès a Barcelona, sobre «Les comarques a través de la Història».

Els resultats electorals són adversos per a Rovira i els seus, davant l'huracà d'ERC, que s'ho enduu tot. L'endemà del 14 d'abril, s'entrevista amb Macià per felicitar-lo per la seva victòria i ja s'adona que, d'ara endavant, són les sigles d'aquest les que vehicularan el doble sentiment nacional i progressista a Catalunya sota el lideratge de Macià i així ho expressa públicament. El mateix dia, a Tarragona, la música militar de la caserna de Luchana fa un concert a la Rambla que s'inicia amb els acords de *La marsellesa* i que arriba al punt àlgid amb el so final de *La Santa Espina*. El dia 17, amb motiu de la visita de tres ministres procedents de Madrid, dos dels quals catalans, fou Rovira i Virgili qui proposà a Macià la recuperació del nom de *Generalitat* per al govern català restablert, com ja havia fet sense èxit el 1914 en comptes de *Mancomunitat*, com finalment va ser. L'octubre de 1932 s'incorporarà a ERC i, el mes següent, en sortirà elegit diputat per Tarragona al nou Parlament.

Abans, a finals de 1931, havia participat en un acte procatalanització de la universitat a Barcelona, amb Pompeu Fabra, i començat a col·laborar amb Palestra en un cicle de conferències sobre la Generalitat i la política contemporània. El 27 de desembre d'aquell primer any republicà és a Cambrils, en un acte organitzat per Palestra, a la commemoració del saqueig de la població i execució per les tropes de Felip IV dels patriotes que defensaren la vila. També hi van intervenir Josep Iglesias, Alfred Gilabert, Daniel Roig i Pruna, Riera i Puntí, Narcís Masó i F. Roda i Ventura. Després s'inaugurà la restauració del portal de les muralles, on foren penjats els resistents, i se'n descobrí una làpida.

El 5 de juny de 1932 fa un parlament a Poblet, a l'aplec excursionista de les comarques tarragonines, amb J. M. Batista i Roca, Francesc Maspons i Anglasesell i Josep Iglésias. I el 20 de juliol, a la capital, intervé al CADCI, amb Pompeu Fabra i Francesc Maspons i Anglasesell, en l'acte d'homenatge a Galícia, al costat dels diputats nacionalistes gallecs Alfonso R. Castelao i Ramon Otero Pedrayo. Curiosament, el mateix dia que la família dona per acabades les vacances d'estiu a Tarragona, el 4 de setembre, encara aprofita el darrer moment per fer una conferència al poble de la mare, Altafulla.

El 1933, ja diputat, escriu un opuscle titulat *Les muralles de Tarragona*, per a la inauguració del passeig arqueològic de la ciutat per l'alcalde Pere Lloret, el 22 d'octubre, opuscle que conté apunts a la ploma del llavors jove

artista Lluís Saumells. Sobre aquest mateix tema farà una conferència el 29 d'abril següent al Casal del Camp de Barcelona, que acull una exposició turisticoarqueològica sobre Tarragona. Abans, el 14 d'abril, signava un manifest promurallés tarragonines, de Barcelona estant. Ja en ple Bienni Negre, el gener de 1935, publica l'article «Les barques franques», a propòsit de les embarcacions que acosten als vaixells presó del port tarragoní els familiars dels detinguts. El juliol d'aquell any, el *Diario de Tarragona* anuncia una gran edició turística de la ciutat que prepara la casa López de Barcelona, amb aquarel·les del pintor vienès Erwin Hubert, impressions al carbó dels nostres monuments d'Artur de la Portilla, fotografies inèdites de Zerkowitz i Bukowili, amb textos de Rovira i Virgili. Es tracta d'un gran àlbum de luxe, de seixanta planes, patrocinat pel consistori tarragoní, que mai, però, no hem arribat a veure.

El 21 del mateix juliol, juntament amb el futur batlle Joaquim Fort, visitarà a Pilats els presos del 6 d'octubre de les nostres comarques que s'hi troben empresonats. I, el 30 de novembre, a la seu de la Joventut Federal tarragonina parla de «L'esperit democràtic de la Catalunya antiga». Rovira, doncs, no perd calada a l'hora de subratllar els aspectes històrics que més puguin afavorir una imatge liberal del país, amb una mirada sempre nacional. El gener del fatídic 1936, uns lladregots forcen una de les finestres del maset però, en veure-hi només llibres i papers, no hi roben res d'importància. I tot i que ja és diputat, el 19 d'abril recupera el càrrec al servei de premsa que tenia a la Mancomunitat, ara, però, al departament de Presidència de la Generalitat. Aquells dies, apareix l'opuscle de propaganda turística *Setmana Santa de Tarragona*, amb textos de Rovira i Virgili, J. Fontbona, M. Maucci, Ludwig i Joaquim Icart i de la Portilla.

El 26 de juliol de 1936, amb el cop militar i la revolta social, la família deixa el maset per anar cap a Barcelona. S'instal·len al carrer Diputació, entre passeig de Sant Joan i Roger de Flor, primer a casa d'un germà sastre de la muller, Ramon Comas, on es refugien per evitar represàlies dels sectors més extremistes, després que Rovira fes un article titulat «Respecteu la casa», contra els abusos del moment com ara assalts a domicilis particulars, i rebés amenaces. De seguida van de lloguer al mateix passeig de Sant Joan tocant a València i no tornaran a Horta fins a la primavera de 1938. El diari tarragoní *Llibertat*, mentrestant, reproduïx articles sencers de Rovira publicats a *La Humanitat*, o en selecciona fragments per al seu apartat de frases lapidàries, pràcticament cada dia de la setmana.

L'estiu de 1936, Rovira esdevé el principal avalador intel·lectual de l'expedició militar a les Pitiüses i a Mallorca, per deslliurar-les de l'urpa franquista i incorporar-les al mateix espai nacional que Catalunya. D'aquesta manera es consolida com el màxim teoritzador, abans de 1939, del projecte nacional de Països Catalans, ideal que ja defensava des de la seva joventut i, sovint, amb una força lírica corprenedora. El nou context bèl·lic farà que la família ja no vagi més, a l'estiu, a Tarragona. Passaran, excepcionalment, uns dies a Montserrat.

El juliol de 1937, Rovira assisteix a Tortosa al congrés d'ERC de les comarques meridionals del Principat, amb Lluís Mestres, Martí Rouret, Miquel Cunillera, Farreres i Duran, Nogué i Biset, Joaquim Fort, Josep Andreu Abelló o Joan Benet Pinyana. La intervenció de Rovira i bona part de l'acte van ser retransmeses per Ràdio Associació, des del cinema tortosí Doré. El 7 de desembre d'aquest any guanya el premi de periodisme Valentí Almirall. El jurat que li concedí el guardó era presidit per Prudenci Bertrana amb Rafael Tasis i Marca com a secretari. El 30 gener de 1938 parla de política internacional a la sessió preparatòria del ple d'ERC a Barcelona i, el 31 d'octubre, viatja a l'URSS formant part d'una comissió oficial, en una expedició que durà 27 dies, la impressió de la qual explicarà després en diversos articles. Resumí així les seves percepcions: «la URSS 1939 ens ha semblat uns Estats Units sense capitalistes i sense llibertat individual».

Durant la guerra, quan vivia a Horta, baixava a peu cada dia fins a la Generalitat, al servei de premsa, i molts dies el conseller Martí Rouret el feia acompanyar amb cotxe a casa seva a la tornada. El 22 de gener de 1939, va escriure: «Quan, avui fa set dies, jo, tarragoní, vaig saber que els invasors havien ocupat Tarragona, vaig sentir una aguda punyida al cor, com si hi hagués penetrat una punta de glavi.» Va ser també Rouret qui, la matinada del 24 de gener, dos dies abans de l'ocupació franquista de Barcelona, li envià un cotxe per traslladar la família camí de l'exili, primer a la Conreria, després Girona, Olot, Cantallops, Agullana... El 31 de gener passaren la frontera amb altres intel·lectuals i familiars, en un vell autobús i el bibliobús del Servei de Biblioteques pel coll del Pertús. Els primers cinc dies van ser d'incertesa, de fred i de fam, al Rosselló, dormint dins de l'autocar, amb totes les privacions imaginables.

D'allà anaren amb tren a Tolosa, on van estar-se una setmana a la caserna dels bombers per passar a Riomas, un municipi proper a Muret, on els va acollir Robert Roger, el batlle socialista i metge del poble, nebot del Dr. Soulà, professor universitari i amic de Rovira. És aquí on va es-

criure a mà, amb lletra petita i en línies ascendents, símbol d'optimisme, l'extraordinari llibre *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, publicat a Buenos Aires el 1940, però que ell no arribà a tindre a les mans fins al 1945, en acabar-se la Segona Guerra Mundial. Aquí hi apareix el colpidor «Jurament de l'exiliat» que tots els catalans nacionals haurien d'haver llegit algun camí a la vida. D'allà partiren cap a Montpeller, on arribaren a finals de maig i s'allotjaren a l'inici en un hotel tan barat com cèntric, fins que trobaren una casa, la Vil·la Le Chinois, als afores de la ciutat, al Chemin du Roc de Pézenas au Mas de Merle, propietat de la muller del degà de la facultat de Medicina, casa compartida amb les filles del president Macià, Maria, Josefina i els seus; també amb la família de Martí Cabot, funcionari de la Generalitat.

La casa es trobava en un paratge solitari envoltat de vinyes, masies, petits horts i marges vells. Rovira hi tenia la seva cambra de treball, una taula davant d'una finestra, com a Tarragona i com a tot arreu on podia, situada al primer pis. La taula era sempre atapeïda de llibres, diaris i papers, un quadern escolar per prendre notes, una ploma, un tinter i un rellotge de butxaca ja envellit. Aquí és on escrivia els seus articles per a les revistes de l'exili, preparava llibres que no sabia si mai veurien la llum, o prenia notes per a possibles treballs futurs o conferències, mentre trobava a faltar tot el material començat que havia hagut de deixar a Barcelona i a Tarragona, precipitadament, a la fugida. Aquí li arribava la notícia de la detenció del seu cunyat Sebastià Comas i de l'afusellament del doctor Battestini, a Tarragona. I hi rebia les visites dominicals regulars del seu amic tarragoní Pere Lloret i, sovint, del mestre Fabra.

Si repartia els matins treballant a la biblioteca universitària i les tardes a la biblioteca municipal, sempre procurava deixar algun petit espai per fer una mica de pagès en una mena d'hort que s'estava fent davant de la casa. A la universitària, on hi havia un fons català important, va tenir la sort i la satisfacció que hi trobà tots els volums de la seva *Història nacional de Catalunya* per consultar-hi dades. Allà, per llegir, com que era miop, es treia les ulleres i ho feia una mica de gairell, sempre amb la ploma a la mà, a punt de prendre alguna nota o retenir alguna informació que li pogués ser d'utilitat més endavant. Els problemes de visió li venien de ben jove. Tenia miopia en un ull i en l'altre un tractament inadequat li havia fet disminuir la visió. Pel que fa a la sordesa, aquesta li arribà cap als vint-i-set anys, després d'adonar-se que, en les seves crítiques teatrals, acostumava a denunciar la mala acústica de les sales de teatre del país quan, en realitat,

era ell que sordejava com més anava, més. S'explicava l'anècdota que, quan al diari *La Nau*, de la seva propietat, se sentien converses amb veu molt alta procedent del seu despatx, hom aclaria: «Estan explicant un secret al senyor Rovira i Virgili.» A l'exili, comentà que havia pensat, fins i tot, d'escriure una *Psicologia del sord*, ja que tenia la sensació de «viure tancat en un taüt de vidre», aïllat de tot.

El 1940, els Rovira-Comas ja havien canviat de casa. S'estaven als afores de Montpeller, al barri Les Aubes, al carrer de Beau Soleil, un carrer curt amb quatre o cinc cases. La seva tenia una botiga de queviures als baixos. La casa era gèlida, a les nits la temperatura baixava sovint fins als tres graus sota zero i tots feien vida a la cuina, on hi havia una estufa i on el fred es feia més suportable. També era aquí on Rovira treballava. A la paret, un gran mapa d'Europa amb xinxetes de colors que il·lustraven els moviments canviants dels aliats i els nazis, sobre el territori. I en no haver-hi espai adient per a un hortet, la família muntà un galliner rudimentari al terrat de la casa, amb un parell de gallines que, de tant en tant, ponien algun ou i a les quals alimentaven amb un poal ple de moresc. La rutina de la quotidianitat montpellerina només li deixava marge per acudir a les biblioteques, perquè Rovira i Virgili no era gens home de cafè, a diferència de tants exiliats que es passaven el dia pels establiments més centrals de la ciutat, discutint sobre la imminent caiguda del franquisme o el desenllaç de la guerra mundial, enraonant durant hores, fent només un sol cafè com a consumició i jugant a la botifarra, davant la paciència comprensiva dels propietaris.

El 6 de febrer de 1942, moria Maria Comas, la muller, a causa d'una pleuresia, però també del fred, de les privacions de tota mena, de la duresa de l'exili, de l'enyorança de la terra deixada enrere per sempre. «Tant com la invasió dels microbis, va matar-la la tristesa», confessà Rovira a un amic. La mort de Maria Comas el va deixar del tot atùit i, durant un temps, deixà d'acudir a les biblioteques i amb prou feines si sortia de casa perquè la tristesa ho envaïa tot. Aquell era, en paraules seves, «el període més llòbrec» de la seva vida. Malgrat tot, tenia la convicció que les democràcies occidentals havien de guanyar la guerra al nazisme, que el règim de Franco cauria també i, per això, mai no va sentir-se seduint per anar-se'n cap a Mèxic, com tants milers de compatriotes, perquè restant en territori francès es trobava també més a prop de casa. El seu optimisme no dequiesia, si bé la salut se'n ressentia i començava a patir refredats amb febre, els quals augmentaven més encara la seva sordesa. La sola llicència que va

poder permetre's fou la de passar uns quants dies a L'Estrechura, un poblet de la regió protestant de les Cevenes, on va prendre notes per ampliar el seu *Teatre de la natura* tot contemplant el paisatge cevenol. La comunitat protestant montpellerina els facilità dietes per acudir al restaurant L'Espoir, al costat de jueus i perseguits a Alemanya i Itàlia. A principis de 1943, amb P. Fabra, P. Lloret, H. Torres i M. Barrera, és detingut, traslladat a una caserna i pujat a un tren en direcció nord, de l'arrest del qual són tots alliberats aviat per la intercessió del rector Jean Sarrailh.

Amb l'afusellament del president Companys, el 1940, Rovira va esdevenir president del Parlament de Catalunya, ja que el titular fins llavors, Josep Irla, va convertir-se automàticament en president de la Generalitat. Va ser gràcies als ajuts d'aquest, comerciant taper, i del comte de Güell, exiliat a la Costa Brava, que va poder anar subsintint, com ho feu també Pompeu Fabra. Rovira assumí, a més, la presidència del Consell Assessor de la Generalitat, creat el 22 de desembre de 1944, organisme responsable de preparar els informes i estudis per reprendre la reconstrucció del país després del franquisme. En formaven part també Pompeu Fabra, Nicolau d'Olwer, Claudi Ametlla, Humbert Torres, Ramon Nogués i Biset, Felipe Solà de Cañizares, Ferran Cuito, Martí Barrera, Joan Sauret i Francesc de Paula Jané. Més endavant, va formar part de l'únic govern català creat a l'exili, el 14 de setembre de 1945, amb Pompeu Fabra, Carles Pi i Sunyer, Josep Carner, Joan Comorera i Josep Xirau, als quals s'afegiren Pau Padró i Manuel Serra i Moret, més tard.

Rovira va ser sempre un treballador intel·lectual infatigable, constant i rigorós, que simultaniejà tot de projectes diversos, historiogràfics, editorials, periodístics i polítics alhora, amb un esperit de servei total al país, des de la seva condició de *català nacional*, expressió encunyada per ell i des del convenciment que «sense consciència històrica no es pot tenir consciència nacional». És per això que va abocar bona part de les seves energies intel·lectuals a la recuperació de la memòria nacional, la divulgació de la història i la confecció teòrica d'arguments per a la defensa dels drets col·lectius del poble català que fiava a una solució democràtica com a objectiu darrer: «fer ús de la lliure determinació quan aquesta sigui possible nacionalment i internacionalment». Ja sense la muller, escrivia a un amic refugiat a Mèxic: «La meua vida és la de sempre: goigs i planys. Llegeixo, escric, medito, recordo i espero.» I mai no va perdre l'esperança de tornar a casa, en una data imminent que mai no va arribar.

Del 7 al 13 d'abril de 1946, Prada de Conflent va acollir la Setmana d'Estudis Catalans, sota la presidència de Fabra i una intervenció destacada de Rovira. El diumenge 19 de maig següent van tenir lloc els Jocs Florals a Montpeller, en els quals Rovira pronuncià el discurs presidencial, amb la seva filla Teresa Maria com a reina de la festa. Ell tirà sempre, amb regularitat, a concursar als Jocs Florals a l'exili, no sols com a petita font de retribució econòmica sempre benvinguda enmig de tantes privacions, sinó també com a disciplina de treball, com a forma de mantenir activa la seva fidelitat al país, la cultura i la llengua nacionals, amb materials literaris que poguessin ser d'utilitat en el futur.

Des del 5 de setembre de 1946, el tarragoní vivia ja a Perpinyà en un piset modest, al número 25 del carrer Henry Bataille, on la seva filla Teresa Maria s'havia instal·lat amb el marit, Felip Calvet, que tenia una petita fàbrica de taps a Sant Esteve. La parella s'havia casat el 6 de novembre a Andorra, l'únic lloc on podien fer-ho legalment en català. El mateix any, a Mèxic, Avel·lí Artís li editava el seu llibre de poemes *La collita tardana*, on l'autor traspassava al vers tota la lírica que en prosa havia dedicat, sobretot, al record de Tarragona i els dies feliços passats. Algun poema l'havia escrit a l'hotel de París, quan hi anava a les reunions del govern català a l'exili. El 6 de novembre de 1947, just un any després del casament de la filla, naixia el primer net a Perpinyà: Francesc.

Com a polític, Rovira no va tenir gaire sort. Patí una escandalosa tupinada el 1922; al final va caure de la candidatura per a diputats a la Diputació provisional de la Generalitat per Valls el 24 de maig de 1931 i el seu partit retirà la llista on apareixia com a candidat per Tarragona a les corts constituents el 28 de juny, però ell en mantingué la candidatura a tall personal, com a independent, no obtingué l'acta de diputat i aconseguí 6.849 vots enfront dels 68.073 de M. Domingo, el més votat. A Tarragona ciutat va treure 1.596 vots i Domingo 4.974. Després d'aquests resultats, manifestà: «He de somriure en llegir a alguns diaris la notícia inexacta que jo em retiro de la política. No és pas això. Seguiré fent política, parlant de política, escrivint sobre política. El que hi ha —i ja ho deia en el meu article d'ahir— és que ara considero inútil, a Catalunya, una actuació de partit que no càpiga dins el clos de l'Esquerra Republicana.» En realitat, va ser sempre més vist i valorat com a intel·lectual, escriptor, periodista, historiador, teòric i ideòleg, que no pas pròpiament com a polític. Més com a referent col·lectiu, talment un pare de la pàtria, que no com a gestor o algú immers en les bregues polítiques del dia a dia, generalment de no gaire nivell.

Amb els articles a la premsa de l'exili, que no sempre arribava a cobrar, i els premis habituals que anava rebent als Jocs Florals, percebia uns diners, minsos, però indispensables per al dia a dia. Va ser premiat als Jocs de la Ginesta d'Or de Perpinyà amb la Flor Natural pel poema «La Llotja» (9 de maig 1948); als Jocs de París (7 de novembre de 1948) amb el primer premi extraordinari per l'assaig *La batalla de Muret* i un altre guardó per l'article «La reconciliació dels catalans»; a Montevideo obtingué un accésit a l'Englantina pel poema «Elegia de Catalunya» i fou premiat també per l'assaig *Les idees jurídiques de Prat de la Riba* (11 de setembre de 1949).

El 25 de desembre de 1948 moria Pompeu Fabra i, a l'enterrament, a Prada, Rovira i Virgili encapçalava el cap de dol en representació del president de la Generalitat, del de la República espanyola i del Govern d'Euskadi, al costat de Pau Casals i el batlle pradenc, amb l'assistència de J. Tarradellas, M. Serra i Moret i Josep Sebastià Pons. Ell fou qui en pronuncià el discurs mortuori al cementiri. I malgrat les adversitats, Rovira comentà a un amic: «Jo, no amollo!» El maig de 1949 era a París, on va patir una bufada de reumatisme i rebia la correspondència al 10, rue Washington, Généralité de Catalogne, on hi havia l'oficina del govern a l'exili en un edifici a la façana del qual, el 2010, va col·locar-se una placa bilingüe francès-català, recordant-ho, en un acte en què intervingueren la batllessa Anne Hidalgo i el llavors vicepresident Carod-Rovira.

Com tants catalanistes il·lustrats de l'època, acostumava a dur un llaç negre en comptes de corbata. Però, a diferència de tants republicans coetanis, mai no va pertànyer a la maçoneria, no pas perquè estigués allunyat dels seus principis més emblemàtics, sinó perquè la litúrgia ritual de davantalets i cerimònies curioses no estava feta per a ell, com algun camí m'havia comentat la filla. Tarragona va acompanyar-lo sempre al cor i al cap, fins al darrer moment, com reflecteix el poema «Paisatge de Tarragona», fent referència al pal del *maset* on onejava la bandera nacional:

I si trobo encara el pal
que aguantava la bandera
arboraré els quatre flams
que serà dia de festa.

A primers de 1948, acabava l'article «Sota el signe de l'any nou», a *La Nostra Revista* de Mèxic, amb aquestes paraules: «Vindrà el bon any, l'any daurat. Vindrà el guany de la tasca, el premi de l'esperança invencible. Si

el cel del món no s'enfosqueix per sempre, hi tornarà a espurnejar, petit i brillant, l'estel nostre.»

Va morir al seu piset perpinyanès, des d'on veia el Canigó nevat, a dos quarts de nou del dematí del 5 de desembre de 1949, en una cambra «freda i despullada», segons J. M. Corredor, amb el fill ben a prop. La salut de Rovira i Virgili havia empitjorat els darrers dies i un metge amic parlà d'hemorràgia interna. Poc abans, en una carta a la filla, que era a Barcelona per enllestir-hi els estudis de bibliotecària, comentava que havia arribat a pesar 54 quilos i mig i que caminava adolorit per tots costats. Però, sempre a la recerca d'algun element positiu o esperançador, no s'estava, al final de l'escrit, de parlar del seu primer net, Francesc, a qui anomenava *Quic*. Al seu enterrament, el taüt anava cobert amb la bandera barrada i el cap de dol l'integraven el president Josep Irla, el fill Toni i el gendre Felip. I darrere, consellers i ministres, diputats, autoritats locals, intel·lectuals, escriptors i poble en general. Fins a arribar al cementiri la comitiva va haver de recórrer quasi tot Perpinyà. Pau Casals va afirmar en conèixer-ne la notícia del decés: «Ha mort el més gran català»; *La Vanguardia Española*: «Ha muerto en Perpiñan el separatista rojo Rovira i Virgili», i la nombrosa premsa tarragonina, ara reduïda dràsticament només al *Diario Español*, va optar pel silenci absolut.

Antoni Rovira i Maria Comas van tindre tres fills: Teresa, Toni i Jordi. Aquest darrer va ser el segon, va néixer el 14 de setembre de 1921 i morí a conseqüència d'una meningitis el 3 de febrer següent. Sempre present en el record familiar, quan el 1928 Rovira fundà una revista infantil no dubtà a posar-li el nom del fill desaparegut: *Jordi*. Com aquest, el seu pas per la vida va ser també curt, ja que tan sols aparegué durant set mesos. Toni, com li deien al tercer fill, va néixer a Barcelona el 24 de novembre de 1928, va viure sempre a França i va tenir un fill, de nom també Jordi, un net pòstum que Rovira ja no va poder conèixer. I Teresa, la filla gran, que dedicà tota la vida a dignificar la memòria del pare. Amb ells, les poques estones lliures de què disposava li agradava de distreure'ls i fer-los riure amb ganyotes, amb carasses i gestos de mans i rostre que feien pensar en els dibuixos de Xavier Nogués. La filla, tot i que el pare era agnòstic, va fer la primera comunió el 15 de maig de 1926 a la cripta de la Sagrada Família, de mans d'Higini Anglès, el gran musicòleg de Maspujols. Teresa Rovira algun cop m'havia comentat que recordava bé alguna visita a casa seva d'Andreu Nin, amb les dues xiquetes rossetes que havia tingut amb Olga, la segona muller, russa. Quan l'escola de bibliotecàries era a la casa dels

canonges, en plena guerra, a l'hora de l'esbarjo Teresa i les altres estudiants anaven al pati dels tarongers, on les saludaven els consellers i el mateix president Companys quan passaven per aquell indret.

Avui una universitat duu el nom de Rovira i Virgili, així com una de les vies principals de la ciutat, com trobem també carrers amb el seu nom a Barcelona, Girona, Palma, Reus, Sant Cugat del Vallès, el Catllar, Cubelles, Sarrià i Vilablareix, mentre que el seu retrat, obra de Joaquim Icart, es troba a la galeria de tarragonins il·lustres, a la casa consistorial. Propietari d'una oratòria robusta, ben reblerta d'imatges plàstiques i de conceptes clars, sobretot en l'ús oral (conferències, mítings, intervencions parlamentàries) i articles de premsa, un alè poètic amarava sempre el que deia i el que escrivia. Segons exclamava Guansé, «Qui no s'ha adonat de la qualitat lírica que agafa sovint la prosa d'Antoni Rovira i Virgili? Quan el sentiment patriòtic l'abranda, quan defensa el dret, la llibertat i la justícia, la seva prosa altívola, de breus paràgrafs tallats a cisell, pren inconscientment el ritme del vers».

Ell, sempre present a la premsa tarragonina, en desaparegué del tot durant anys i panys. El primer cop que apareixen els cognoms Rovira i Virgili al *Diario Español* és l'11 de desembre de 1942, en una esquila del seu nebot fill de militar Antonio Lobo Rovira, mort als trenta anys, on consta la mare i germana de l'escriptor, Àngela Rovira i Virgili. Ell, però, no hi surt fins al 13 de gener de 1950 i encara esmentat en la bibliografia sobre les muralles de Tarragona, en un article erudit de fra Francesc Iglésias, esmentat com a font documental a propòsit del patrimoni de la ciutat. I ja no hi tornarà a aparèixer fins al 1957 i el 1963. La seva filla, Teresa, que en conservà el llegat en tots els àmbits, morí a Barcelona el dia de Santa Tecla de 2013, a les set del dematí, just en aquella hora en què el so de les gralles omple de vida i de festa els carrers de la ciutat.

Bibliografia

- BLADÉ I DESUMVILA, Artur (1984): *Antoni Rovira i Virgili i el seu temps*, Fundació Salvador Vives Casajoana.
- (1981): *El meu Rovira i Virgili*. Valls: Teide.
- CAROD-ROVIRA, Josep-Lluís (1987): «La nació com a passió». *Revista de Catalunya*, núm. 4. (gener de 1987): 74-83.
- (1994): *Rovira i Virgili i la qüestió nacional*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- (2014): «La dona dels llibres». *El Punt Avui* (28 de setembre 2014).
- (2015): «Teresa Rovira i Tarragona». *Fet a Tarragona* (març de 2015).
- (2015): «A peu per Tarragona». *El Punt Avui* (12 de juny).
- COMAS, Teresa, CHAVARRIA, Joan i FIGUERES, Jesús (2015): *Teresa Rovira. La dona dels llibres*, Òmnium Tarragona, Biblioteca Pública de Tarragona, APELLC i Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- DIVERSOS AUTORS (2014): *Homenatge a Teresa Rovira*. *Revista de Catalunya*, número extraordinari, Recull de records (2014/2).
- FAULÍ, Josep (2002): *Els Jocs Florals de la llengua catalana a l'exili (1941-1977)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERRÉ, Xavier (ed.) (2000): *Àlbum Antoni Rovira i Virgili*. Reus: Edicions del Centre de Lectura de Reus.
- GINEBRA, Jordi (2006): *Llengua i política en el pensament d'Antoni Rovira i Virgili*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LEÓN, Núria i TALAVERA, Meritxell (2015): *La Tarragona de Teresa Rovira*. Tarragona: Fet a Tarragona.
- ROVIRA, Teresa i DURAN, Lluís (1999): *Antoni Rovira i Virgili. 1882-1949*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. (1982): *Antologia tarragonesa d'Antoni Rovira i Virgili*, Institut d'Estudis Tarraconenses.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume (1990): *Rovira i Virgili*, Gent Nostra, núm.76, edicions de Nou Art Thor.
- SOLDEVILA, Carles (1933): *La nostra gent. A. Rovira i Virgili*. Barcelona: Quaderns blaus. Llibreria Catalonia.

PREMSA

Avançada
Butlletí del Foment de la Sardana l'Harmonia
Catalònia
Catalunya Nova
Cossetània
Diari de Tarragona
Diario de Tarragona
Diario del Comercio
Dilluns
El Camp de Tarragona
El Poble Català
Front Antifeixista
Front Popular
Gent Jove
La Avanzada
La Humanitat
La Justicia
La Nau
La Opinión
La Publicidad
La Publicitat
La Tarde
La Veu de Tarragona
La Voz de la Provincia
Llibertat
Lo Camp de Tarragona
Nostra Revista
Renovació
Revista de Catalunya
Tarraco
Tarragona
Tarragona Federal

MEMÒRIA ORAL

Converses familiars regulars, durant anys, amb Teresa Maria Rovira i Comas, a Barcelona i Tarragona, així com amb diferents membres de la família Comas-Segura, a Tarragona.

ANTONI ROVIRA I VIRGILI, HUMANISTA
(LITERATURA, CULTURA, LLENGUA)

Jordi Ginebra Serrabou
Universitat Rovira i Virgili
jordi.ginebra@urv.cat

Preliminar

Aquesta exposició té set apartats. En el primer, que té un propòsit contextualitzador, tracto breument de l'humanisme i el nacionalisme a l'Europa de la primera meitat del segle xx. En el segon justifico per què Antoni Rovira i Virgili, que es definia com a nacionalista, es pot caracteritzar com a humanista. En els tres apartats següents, més breus, explico el significat i les conseqüències que té aquest humanisme en els àmbits de la cultura, la literatura i la llengua. En el sisè presento les conclusions. Tanco l'exposició, abans de la secció de referències bibliogràfiques, amb un apèndix. En aquest apèndix faig puntualitzacions a determinades afirmacions del text. Són puntualitzacions que haurien d'anar incorporades a les notes a peu de pàgina, però m'he estimat més, per l'extensió que tenen, col·locar-les al final, perquè així resultarà més còmode per al lector.

1. Introducció. L'humanisme a la primera meitat del segle xx

Després de la Primera Guerra Mundial va tenir lloc a Europa un ressorgiment de l'humanisme i el classicisme, en bona part com a reacció als horrors del conflicte bèl·lic viscut. Certs sectors entre els intel·lectuals europeus van creure que el retorn a l'humanisme faria possible la pau permanent i evitaria la repetició d'una conflagració que havia devastat el continent i que havia fet evident la incalculable capacitat de destrucció humana. L'assimilació dels valors de l'humanisme havia de fer possible una societat formada per persones racionals, cultes, lliures i dialogants que im-

pediria l'esclat d'una confrontació tràgica i sagnant com la que s'acabava de viure.¹

En bona part, l'humanisme reaccionava contra el plantejament de sotmetre's a instàncies abstractes superiors a l'home, a constructes ideològics o mítics que, de fet, empetitien les persones en nom d'una grandesa superior que les transcendia. Que les transcendia i que, en definitiva, justificava la guerra i l'extermini de grups humans. Són colpidores, en aquesta línia, les paraules del dietari de l'escriptor francès Romain Rolland, escrites precisament a propòsit del gran conflicte bèl·lic europeu:

No me interesa Dioniso y los fantasmas metafísicos. Mis semejantes no son dioses, sino pobres seres que reclaman su pan cotidiano, los humildes hombres, mis hermanos. No tengo interés en establecer el reino de lo Eterno y de lo Absoluto en la tierra. Esas quimeras magníficas, perseguidas por todas las religiones, una tras otra, han inundado la tierra de lágrimas y de sangre. Desconfío de los hombres elegidos y de los pueblos elegidos. El triunfo de un pueblo elegido se compra demasiado caro con el sufrimiento de millares de inocentes.²

Calia defensar la condició estrictament humana de les persones, subjectes de drets civils universals. La pau, l'ordre, la civilitat, la raó, la llibertat i la dignitat individual només podien sorgir del plantejament de posar la persona al centre: de la voluntat de ser home i només home. De la perspectiva humanista brollaven la racionalitat i l'autoconeixement que havien de conduir a la convivència pacífica i al rebuig dels conflictes violents.

Si al final de la Primera Guerra Mundial es va produir en el pla cultural aquest ressorgiment de l'humanisme, en el terreny polític, com se sap, els famosos catorze punts del programa del president nord-americà Woodrow Wilson, amb la referència al dret d'autodeterminació de les nacions, no sols va alimentar, en les colònies, el desig d'alliberament de les grans potències, sinó que va reforçar el moviment de les nacionalitats a Europa i l'esperança que aquestes nacionalitats podrien trobar un encaix harmònic

1 Encara que avui pot semblar ingenu, la difusió de la lectura dels clàssics grecs i llatins —que, entre altres iniciatives, es va concretar en la fundació a París el 1919 de l'associació Guillaume Budé i a Catalunya en la creació el 1922 de la Fundació Bernat Metge— s'emmarca en aquest objectiu de promoure l'humanisme com a moviment general de recerca de la pau després de la Primera Guerra Mundial (Garrigasait 2020: 23-24).

2 Cito de Crespo (2015: 167). Els dietaris de guerra de Rolland (1914-1919) es van publicar en francès el 1952 i se'n va fer una edició en castellà el 1954, en tres volums.

en l'estructura política del continent. També va contribuir a crear aquest context positiu per als moviments nacionalistes la posició favorable de Lenin al dret d'autodeterminació dels pobles. No cal que em refereixi en relació amb això, perquè ja és prou conegut, precisament a la tasca d'Antoni Rovira i Virgili, que, com se sap, va aduir sovint el principi d'autodeterminació dels pobles sorgit de la Primera Guerra Mundial per reafirmar el seu catalanisme. El nacionalisme de les nacions sense estat, en la mesura que es considera la conseqüència del dret reconegut d'autodeterminació dels pobles, viu, en els anys posteriors a la Primera Guerra Mundial, un període de certa acceptació política. Res no impedeix, a més, que el nacionalisme i la perspectiva humanista formin part de discursos compatibles, en la mesura que el nacionalisme és vist com un principi basat en l'existència d'una identitat cultural comuna a un grup humà que se sent unit per una llengua, una història i uns valors culturals i socials que comparteix.

La Segona Guerra Mundial va fer evident el fracàs dels plantejaments sobre l'humanisme que havien sorgit arran de la guerra del 1914. L'horror d'aquest segon conflicte bèl·lic mundial va superar el de qualsevol guerra anterior. Atès que el nacionalisme agressiu i xenòfob de Hitler i Mussolini havia causat la tragèdia, es va anar generalitzant a Europa —a Espanya en aquell moment el plantejament va ser diferent— la idea que el nacionalisme era irreconciliable amb una visió humanista de la persona, perquè el nacionalisme significava precisament la submissió de la llibertat i la consciència individuals a una idea superior, totalitzadora i mítica. Des de llavors, el mot *nacionalisme* (les variants en les diferents llengües europees) ha suscitat en bona part de la intel·lectualitat política europea prevenció o rebuig.³

En l'Espanya de les últimes dècades, amb motiu de la demanda, provinent de les nacionalitats històriques i materialitzada formalment després de la dictadura de Franco, de construcció d'un estat plurinacional, aquesta idea de la negativitat o la perversitat del nacionalisme ha aflorat sovint, normalment defensada pels nuclis contraris a una estructuració jurídica i

3 De fet, aquesta prevenció es va sumar a la prevenció que ja s'havia originat, per raons en part diferents, en la segona meitat del segle XIX, entre forces obreristes i d'esquerra, que veien en el nacionalisme el ressorgiment d'institucions anacròniques i de fronteres polítiques contràries a l'internacionalisme revolucionari. Rovira i Virgili mateix va combatre aquesta idea (vegeu, per exemple, Rovira i Virgili [1913]), que de fet pervivia entre certs sectors a les primeres dècades del segle XX, i que també van combatre altres intel·lectuals i polítics com Domènec Martí i Julià o Andreu Nin.

política de l'Estat que reconegui formalment aquestes esmentades nacionalitats o nacions. En les versions més elaborades els raonaments, en línies generals, són els següents. En primer lloc, s'addueix que, en la societat d'avui, els principis liberals són els únics principis fonamentadors legítims de l'organització política. Això significa que només els individus són subjectes de drets (no hi ha drets col·lectius), i d'aquí se segueix la primacia política de la igualtat, de l'autonomia personal i de la llibertat. El poder públic s'ha de mantenir neutral en relació amb les legítimes opcions culturals personals dels ciutadans. L'exercici de la llibertat i de l'autonomia a partir del reconeixement de la igualtat i dels drets individuals conforma societats plurals i complexes, que s'oposen al nacionalisme, que es fonamenta en la idea anacrònica de l'homogeneïtat causada per trets racials, culturals, lingüístics o històrics. Una homogeneïtat que pot conduir i que condueix a la discriminació, la xenofòbia, el racisme i l'exclusió. No cal dir que des d'aquest enfocament l'humanisme, com a corrent intel·lectual articulat al voltant de l'esforç per defensar els valors de la persona (la raó, l'experiència personal, l'autoconeixement, la llibertat de pensament), es considera incompatible amb el nacionalisme.

2. Antoni Rovira i Virgili, humanista

Antoni Rovira i Virgili es definia a ell mateix com a nacionalista, i això el col·loca, d'acord amb els plantejaments exposats als paràgrafs anteriors, en una posició ideològica que pot ser, almenys aparentment, fàcilment desacreditada. De fet, el nacionalisme català en el seu conjunt ha estat i és objecte freqüent de desqualificació perquè se'l considera, com el nacionalisme en general, inadequat per a una societat moderna, complexa i plural com l'actual. Aquest rebuig del nacionalisme català, a més, té justificació teòrica si tenim en compte que el principal ideòleg d'aquest catalanisme nacionalista en el primer terç del segle xx, Enric Prat de la Riba, fonamentava la seva teoria nacional en la comunitat de territori, història, llengua, dret i costums. Una teoria nacional naturalista i positivista que, en rigor, és determinista, i que sí que sotmet l'individu a les exigències d'uns elements que el transcendeixen. Identificar —conscientment o no— el nacionalisme de Prat de la Riba amb el nacionalisme català ha estat útil i còmode per als qui volien —i volen— desqualificar el catalanisme nacionalista situant-se ells mateixos en la posició de modernitat política —oberta, liberal, crítica, cosmopolita— que demana el temps actual —o que sembla que demana el temps actual.

Però si se supera l'escull que representa la possible prevenció provocada per l'actual valoració negativa del mot *nacionalisme*, es pot comprovar de manera nítida que el catalanisme nacionalista de Rovira i Virgili no té res a veure amb els plantejaments anacrònics i caducs que fonamenten la comunitat nacional en uns elements que van més enllà de l'individu, que són preexistents a la persona, que la determinen i que li imposen de manera forçada una identitat col·lectiva. Precisament, una part important dels esforços intel·lectuals de Rovira i Virgili es van orientar, durant la seva llarga trajectòria com a periodista polític i com a teòric del catalanisme, a construir un nacionalisme alternatiu, quant a fonaments ideològics, al de Prat de la Riba i de la Lliga Regionalista. Alhora, la reivindicació constant i sistemàtica de la figura de Francesc Pi i Margall que trobem en l'obra de Rovira i Virgili s'ha d'explicar, igualment, per aquesta voluntat de legitimar el nacionalisme, en última instància, partint del reconeixement de la prioritat de l'individu, d'acord amb la filosofia política de l'autor republicà.⁴

Com se sap, per a Rovira i Virgili els elements constitutius de la nacionalitat d'ordre natural —i aquí *natural* no vol dir només físic, geogràfic o biològic, sinó que també al·ludeix als elements culturals que són resultat dels avatars històrics (llengua, dret, costums)— no donen legitimitat a un projecte polític nacionalista. Cal que hi hagi, a més, consciència i voluntat, que són, de fet, atributs dels individus. El pacte lliure entre els individus és el fonament de l'organització col·lectiva. La nació no és un òrgan que s'autolegitima al marge del plebiscit, sinó que és el fruit de l'acord dels connacionals. I l'acord només pot derivar de la llibertat, garantida per la consciència racional.⁵

Rovira i Virgili va qualificar el seu nacionalisme, sobretot en els últims anys de la seva vida, de nacionalisme liberal. Avui l'esquerra ideològica europea és altament reticent a l'ús en positiu del mot *liberal*, per raons

4 El republicanisme federal de Pi i Margall, en els cenacles catalanistes del primer terç del segle xx, era percebut com una proposta del passat, obsoleta i superada, i defensar aquest federalisme no proporcionava valor de modernitat a un projecte polític. Tenia poc *glamour*. Rovira i Virgili n'era plenament conscient, i per aquest motiu és més significatiu que, malgrat això, persistís i insistís en la defensa de la teoria política de Pi com a fonament del seu nacionalisme. Per al pensament de Rovira sobre Pi i Margall, vegeu l'acurada edició de textos de Leandre Colomer (Rovira i Virgili 1990).

5 El pensament polític i la teoria nacional de Rovira i Virgili han estat estudiats amb detall, i per tant no cal que m'hi estengui. El lector pot recórrer a Sallés (1983), Molas (1999), Sobrequés (2002) i, sobretot, Ferré i Trill (2004, 2005).

que aquí no és el lloc de tractar. Però si se supera l'escull que representa la prevenció provocada per l'actual valoració negativa dels mots *liberal* i *liberalisme* (com fèiem abans en relació amb la paraula *nacionalisme*), no podrem sinó constatar el següent: amb aquest adjectiu Rovira vol expressar la seva posició radicalment contrària a l'acció política que, en nom del nacionalisme, imposa els interessos d'una oligarquia o d'una classe social; una posició radicalment contrària a l'acció política que, en nom del nacionalisme, promou l'autocomplaença col·lectiva acrítica, l'exclusió, el racisme, l'agressió i la conquesta.

En un article de la *Revista de Catalunya*, de l'any 1929, Rovira escrivia aquestes belles paraules:

Les teories anomenades de la Revolució Francesa —que en realitat són anteriors a la Revolució i no són exclusives de França— establien un tipus d'home que no és ni el noble ni el plebeu, ni el ric ni el pobre, ni l'advocat ni el metge, ni el fuster ni el manyà, ni el comerciant ni el pagès. Aquest home és el ciutadà. Tots els homes de qualsevol classe, condició i ofici són ciutadans. Als drets naturals de l'home s'afegiren així els drets polítics del ciutadà. I si de ciutadà n'és tothom, i tots els ciutadans tenen, a més dels drets humans, els drets polítics, cada ciutadà és un polític, és a dir, ha de tenir una intervenció personal en els afers públics. Aquesta intervenció consisteix en el sufragi actiu i passiu, i en altres diversos drets que les Constitucions modernes consignen [...]. En l'exercici dels drets públics s'esvaïren les condicions especials de la nissaga i de la feina quotidiana de cadascú, i es veié només la condició humana i ciutadana de tots (Rovira i Virgili 1929b: 185).

És en aquesta visió de l'home ciutadà que Rovira fonamenta, en última instància, el seu nacionalisme. Un nacionalisme que posa l'ésser humà al centre de la reflexió política i social, i que promou els valors de la dignitat individual, el desenvolupament integral de la persona i el progrés social basat en el respecte als drets humans. La lluita per la llibertat nacional dels pobles se situa en aquest marc i n'és, de fet, una exigència.

¿Es pot parlar d'humanisme per referir-nos a aquest pensament? Sens dubte. És cert que Rovira i Virgili mai no va qualificar la seva doctrina d'humanista —almenys fins on jo he pogut comprovar—, però l'anàlisi dels fonaments i els components del seu catalanisme en fa palès el caràcter humanista: defensa d'una societat formada per persones racionals, cultes, lliures i iguals davant la llei, i rebuig dels plantejaments que sotmeten la comunitat a instàncies abstractes superiors a l'home, a constructes ideo-

lògics o mítics que, com he dit, empetiteixen les persones en nom d'una grandesa superior i imposen règims d'opressió i dominació.⁶

Finalment, cal afegir que, de la mateixa manera que l'expressió política de l'humanisme contemporani no pot ser sinó la democràcia, la concreció política del nacionalisme de Rovira i Virgili —del nacionalisme humanista de Rovira— tampoc no és altra cosa que la democràcia. És important destacar aquesta idea, potser especialment avui, que, per causa de l'ascens de l'extrema dreta a Europa, ens sentim políticament una mica més amenaçats que fa uns anys. En el pensament de Rovira i Virgili, la radicalitat en la defensa dels drets polítics de la nació catalana té la mateixa força que la radicalitat en la defensa de la democràcia. En rigor, el nacionalisme, l'humanisme i la democràcia constitueixen un tot orgànic. L'humanisme —la consciència, la racionalitat, la voluntat i els drets de les persones individuals— és el que legitima el pacte per a l'obtenció de la llibertat col·lectiva dels pobles, i la llibertat dels pobles només s'expressa i s'obté per mitjà de la democràcia.⁷

El pensament polític de Rovira i Virgili, així, concilia el nacionalisme i la perspectiva humanista, en sintonia, precisament, amb el clima intel·lectual sorgit de la Primera Guerra Mundial al qual m'he referit al començament d'aquesta exposició (tot i que les idees de Rovira, que se'n beneficien i en surten reforçades, no són deutores ni deriven d'aquest clima):

6 Pel que sé, com he dit, Rovira no va qualificar explícitament la seva doctrina d'humanista, però potser pensava que no calia si ja era clar que es podia qualificar d'humanista el pensament de Pi i Margall, del qual, com se sap, se'n considerava hereu. Pot ser simptomàtic, en aquest sentit, que, en un assaig sobre l'ideòleg vuitcentista publicat el 1926 a la *Revista de Catalunya*, Joaquim Xirau escrivís això: «Tal és el sentit pregon de l'Humanisme dels temps moderns, iniciat amb les turbulències renaixentistes i representat ara per a nosaltres d'una manera vigorosa en la personalitat de Pi i Margall» (Xirau 1927: 284). Si Pi representava l'humanisme, és segur que Rovira també es percebia com a humanista.

7 En sintonia amb el que dic és interessant de fer notar que, d'acord amb Velasco Gómez (2021), la tradició humanista va ser la principal força de constitució de les nacions llatinoamericanes i de la seva independència de l'Espanya imperial. La lluita de l'home llatinoamericà per la llibertat i l'emancipació política es basava en la tradició humanista i republicana, dreçada contra una ideologia i un projecte polític autoritaris. Igualment és interessant fer notar, situant-nos en unes coordenades completament diferents, que també per a un autor com Joan Fuster, tan radicalment compromès amb l'experiència individual i la racionalitat humana com a font de coneixement, hi pugui haver sintonia entre l'humanisme i el nacionalisme, com ha explicat amb rigor Josep Iborra (2012).

actitud oberta davant el principi del dret dels pobles a l'autodeterminació i promoció dels valors de l'humanisme com a garantia de pau al món.

L'any 1945, el filòsof Jean Paul Sartre va pronunciar una conferència a París amb un títol que es faria famós. En els anys immediatament anteriors, la filosofia existencialista, a la qual ell s'adscrivia, havia estat acusada de promoure la inacció, l'abandonament de la solidaritat i la gratuïtat moral, i d'accentuar la contemplació del mal i de la lletjor en la vida humana. En la conferència, Sartre es va defensar adduint que el seu pensament, quan establia la primacia de l'existència per davant de la transcendència, el que feia era recordar que l'home no tenia un altre legislador que ell mateix, i que havia d'esforçar-se per trobar-se a si mateix i per treure totes les conseqüències d'aquest fet. I que això abocava a l'acció. Per tant —i aquest era el títol de la conferència, que després també va ser el títol d'un llibre—, *l'existencialisme és un humanisme*.

Podríem fer un paral·lelisme amb el pensament de Rovira i Virgili. El seu nacionalisme no parteix de categories autoritàries imposades que van més enllà de la consideració de la persona humana individual, de la seva llibertat i de la seva dignitat. És un nacionalisme que promou la justícia social, les llibertats individuals, el desenvolupament integral de la persona i la seva plena autonomia en el marc de la pròpia comunitat cultural, històrica i lingüística —el marc de proximitat de l'experiència humana. Defensa la democràcia i la capacitat de les persones per governar-se a elles mateixes i per contribuir al progrés dels afers col·lectius basant-se en la raó i la tolerància. I rebutja radicalment l'autoritarisme i el militarisme. Per tant, podem afirmar que *el nacionalisme és un humanisme*. O, si més no, que el nacionalisme de Rovira i Virgili és un humanisme.

3. Cultura

La posició de l'humanista, com se sap, és una posició radicalment compromesa amb la cultura. En relació amb aquest punt, Rovira i Virgili torna a mostrar que el seu nacionalisme és humanista. La cultura, la literatura i la llengua formen part essencial del seu projecte. Permeteu-me que transcrigui amb una mica d'extensió unes paraules seves de 1926, d'un article a *La Publicitat*:

Un poble que compta amb una plèiade de bons escriptors i de bons artistes, no solament justifica la seva existència i la seva persistència, ans encara es troba ben armat per al combat espiritual de totes les hores, que és el distintiu de la cultura moderna.

Per a comprendre el paper dels escriptors en la vida d'un poble, n'hi ha prou d'imaginar-se la seva història sense la cultura, sense els escriptors, poetes i cronistes. Amb aquesta mutilació, aquell poble quedaria tan desfigurat, que ningú no el coneixeria. Totes les sèries dinàstiques, tot el munt de batalles i conquestes no arriben a valer, en aquest aspecte, el que valen uns quants noms gloriosos d'homes de lletres i de ciència. Esborreu els noms dels grans escriptors grecs, llatins, francesos, alemanys; i ni Grècia serà Grècia, ni Roma serà Roma, ni França serà França, ni Alemanya serà Alemanya. I això, que és veritat en els grans pobles, ho és molt més encara en els pobles mitjans i petits. No hi ha cap príncep ni cap guerrer que signifiqui el que significa Joan Hus a Bohèmia o Ramon Llull a Catalunya (Rovira i Virgili 1926b: 1).⁸

En aquests mots de Rovira ressonen, de fet, idees de Ciceró, tan estimat pels humanistes dels segles xv i xvi: «molta més honor ha conferit a aquest poble [Roma] el baró [...] qui, a més d'ennobrir-la, ha creat en aquesta ciutat l'opulència oratòria, que no pas aquells que s'apoderen dels insignificants poblets dels ligurs; [...] un gran orador avantatja de molt els generals de segona fila» (Ciceró 1924: 72). També l'humanista italià Lorenzo Valla va escriure que els assoliments més grans dels romans havien estat d'ordre cultural i lingüístic, i no pas militar (Patten 2006: 239). La idea que les glòries més duradores d'una nació són les glòries culturals és una idea recurrent entre els humanistes del Renaixement. Una idea que no era un tòpic i no era gens inadequat ni sobrer intentar difondre en el clima postbèl·lic de l'Europa dels anys vint i trenta del segle xx.

Encara més: el fruit més preuat de les renaixences nacionals, per a Rovira, no són les agitacions populars, les revoltes armades o les grans proclames, sinó, precisament, la cultura. Llegim un paràgraf d'un article publicat a *La Publicitat* el 1932:

La més alta característica de les renaixences empeses pel sentiment de la nacionalitat és la d'encendre novament uns fogars de cultura que s'havien apagat en els temps de la submissió o de la inconsciència. La refflorida de les nacions

⁸ Val a dir que el compromís amb la lluita per la cultura (i per l'educació en general) no és en l'obra de Rovira conseqüència exclusiva de la seva teorització sobre el fet nacional, sinó que en part prové de la tradició regeneracionista del republicanisme del segle xix en el qual, com se sap, té les arrels el pensament polític i social de Rovira. Sobre la funció alliberadora de la cultura en l'ideari de Rovira, vegeu també Corretger (2000: 33). D'altra banda, també cal fer notar que, com ha assenyalat recentment Patrizio Rigobon (2018: 25), l'element cultural ha caracteritzat i connotat de manera substancial tot el procés de reivindicació nacional catalana.

autèntiques, en el segle dinovè, ha dut a Europa un augment de vitalitat moral i una creixença del comú patrimoni de la cultura (Rovira i Virgili 1932: 1).

Les renaixences nacionals, així, contribueixen a la cultura universal, al que a l'article Rovira denomina *república de la intel·ligència*. En canvi, els estats nacionals consolidats, en la mesura que imposen servituds creades per les estructures de poder, no fomenten la causa humana de la cultura ni la idea de llibertat:

Aquesta República [de la intel·ligència] verament universal és la de les nacions, la de les llengües, la de les cultures, la de les ànimes. No és la dels Estats oficials, no és la dels governs constituïts, no és la de la diplomàcia de casaques i cerimònies, no és la dels casals i casalots burocràtics, no és la dels escalafons ni la de les nòmines. La veritable *trahison des clercs* és la dels escriptors i professors que col·laboren a l'obra assimilista i posposen la causa humana de la cultura i la idea de la llibertat a l'interès material o polític de l'Estat dominador al qual serveixen, i que, quan fan aquesta feina, no vacil·len a preconitzar, per a l'assimilació, l'ús dels mitjans d'imposició i de coacció estatals. La cultura que d'aquesta manera ells defensen no és pas una cultura amb ales: és una cultura amb urpes (Rovira i Virgili 1932: 1).

La posició de Rovira, en aquest punt, és contundent. El nacionalisme en general com a programa i el nacionalisme català en particular no es pot desvincular del combat per la cultura: per la cultura específica i per la cultura universal: «Qui gosarà a dir que l'ideal català és d'odi o de mesquinesa, si el veu representat ara per un eixamplament del mercat de llibres catalans, per una creixença del nombre de lectors i per una intensificació de la fervor de la lectura?» (Rovira i Virgili, 1923: 1). En última instància, tota la immensa labor de Rovira, prou coneguda i comentada, relacionada amb la promoció i execució de projectes periodístics i editorials no es pot entendre sense tenir en compte el valor que tenia la cultura en el seu ideari nacional. Rovira no planteja l'emancipació de les nacions per la via militar, sinó com a resultat de la voluntat i l'autoconsciència col·lectiva creada per la cultura, i no planteja el naixement d'una nació com l'aparició d'una nova amenaça de cara al trencament del fràgil joc d'equilibris polítics i militars, sinó com una nova aportació a la cultura universal i un nou pas per a la pau mundial (i també, naturalment, com el final d'una situació injusta d'opressió).

4. Literatura

En qualsevol projecte humanista —en qualsevol projecte de defensa de les humanitats— la literatura hi fa una funció cabdal. Una funció cabdal en la mesura que la literatura és concebuda com un mitjà per educar el gust estètic i l'esperit crític i per adquirir la capacitat de seduir amb un discurs raonat i elegant, i per obtenir la destresa per reflexionar sobre la raó, la llibertat, la civilitat i la pau com a atributs constitutius de la mirada autènticament humana. El paper que el nacionalisme humanista de Rovira i Virgili assigna a la literatura és el resultat d'aquesta concepció. Per aquest motiu Rovira no es va sentir particularment atret per l'art per l'art perquè, en el fons, no contribuïa a l'ètica de la bellesa i impedia que la creació artística fos un mitjà de perfeccionament individual i social (Corretger 2000: 39). Com indica Montserrat Corretger (2000: 37), «Rovira no se centrà exclusivament en el conreu d'una literatura esteticista i optà per una posició d'escriptor racionalista, de maneres més civils i romanes [...], un veritable *humanista* [subratllat de M. C.], articulat entorn d'una total afirmació de l'ésser humà». També Magí Sunyer cita una crítica teatral de Rovira de l'any 1907 en la qual, contra l'art per l'art, defensa «l'art per a la humanitat» (Sunyer 2003: 171). I Eduard Riu-Barrera afirma que no «s'exercitava en el mer esteticisme descriptiu» (Riu-Barrera 2001: 8). En un article de 1926 aparegut a *La Publicitat*, Rovira s'expressava de manera categòrica: «Sense esperit de ciutadania, sense ideal, sense passió altruista, l'escriptor, àdhuc quan és eminent, es corromp aviat dins les aigües entollades del narcisisme literari» (Rovira i Virgili 1926a: 1).

Per caracteritzar com a humanista el nacionalisme de Rovira i Virgili, és important destacar la funció que hi té la literatura i el que la literatura, plantejada en els termes en què se la planteja l'escriptor tarragoní, implica: esperit crític, racionalitat, fonamentació dels valors de llibertat, civilitat i justícia social. En contrast amb el nacionalisme primitiu, que imposa com a elements identitaris la raça biològica o, si més no, l'adhesió a valors com la força, l'honor, la sang, les victòries militars o altres artefactes que fomenten el gregarisme i l'autocomplaença col·lectiva (banderes, himnes, armes), en el nacionalisme de Rovira la literatura esdevé la peça fonamental en la construcció de la personalitat de la nació:

Els pobles millors, i especialment els petits pobles, han sentit en els nostres temps tota la importància de l'obra dels escriptors en la vida col·lectiva i en el propi destí. Els escriptors —i ací donem al mot una significació molt ampla, on eren prosistes i poetes, literats i tractadistes— són els qui han format directament la cultura d'un poble, la qual és la part més viva, més forta i més duradora de la personalitat. Els polítics són, en certa manera, els creadors i mantenidors de l'estructura dels pobles, els constructors o els restauradors del gran edifici col·lectiu, i sense ells no hi hauria Estats, ni pobles, ni nacions amb figura definida. Però el contingent d'aquest edifici és obra dels escriptors (Rovira i Virgili 1926b: 1).

La demostració d'afecte i de respecte als escriptors —volem dir, és clar, als alts escriptors— és un dels més bons senyals de maturitat i d'educació en els pobles. El culte cordial als grans poetes, als grans novel·listes, als dramaturgs eminents, als homes de pensament i d'imaginació creadora, és la paga deguda als qui han enriquit amb les obres de llur intel·ligència i llur sensibilitat el patrimoni permanent i comunal de la cultura, sense el qual els homes formarien ramats zoològics i no pas pobles amb ànima (Rovira i Virgili 1926b: 1).

Rovira, en consonància amb el seu pensament, va ser un exemple de persona compromesa en la pràctica amb la literatura. Com a creador, en la joventut (teatre i narracions) i en la vellesa (poesia). Com a crític teatral, durant uns anys. Com a divulgador, amb la selecció de textos literaris que va publicar a l'obra *Llibre de lectura escolar* (1916). Com a comentarista, en articles i llibres en què va tractar d'autors, d'obres, de la progressió de la llengua literària, de l'estil dels escriptors. I, de fet, no és una casualitat que Rovira i Virgili, a part de ser valorat avui com a polític, com a periodista, com a historiador i com a teòric del catalanisme, sigui també considerat, com a escriptor, un autor important. La seva prosa és de les més madures i dúctils de la seva època i, per exemple, els reculls de textos *Teatre de la natura* (1928) i *Teatre de la ciutat* (1963), encara que en part van ser escrits «de circumstàncies» —redactats en moments en què no podia tractar temes polítics—, han estat altament valorats per la crítica i figuren, d'acord amb Domènec Guansé (1966: 64), «entre els millors» que va escriure, i poden «servir de model a qui vulgui aprendre d'escriure sense enfarfec, en un català bell i clar» (1966: 65). En aquests textos, a més, Rovira mostra una de les dimensions característiques del tarannà humanista: la humanització de la natura. Cito de Domènec Guansé:

No busqueu, però, en llur contemplació ni panteisme ni metafísica. El que hi trobareu és la humanització de la natura. La terra que més li plau és la terra conreada; els animalons que més l'atreuen són els que pul·lulen pels conreus,

els que els sobrevolen: certa mena d'insectes, els ocells... El jardí, el bosc, no li desplauen pas, però són zones que surten del seu domini. Allí comencen les complexitats, la complicitat, el misteri. No fan per a ell! (Guansé 1966: 64).⁹

5. Llengua

Com se sap, la defensa de la llengua catalana constitueix un dels punts més importants del projecte polític de Rovira i Virgili, i un dels temes als quals va dedicar, com a pensador i com a divulgador, més esforços i energies (Ginebra 2000, 2006). En aquestes ratlles que segueixen resumiré les raons per les quals aquesta defensa pot considerar-se també una defensa humanista de la llengua catalana.

Els detractors del nacionalisme, davant dels qui sostenen que el fet que una comunitat amb llengua pròpia constitueix una nació i, per tant, té dret a promoure aquesta llengua com a idioma principal de la vida institucional i de la vida social interna de la comunitat, sovint argumenten que les llengües no són entitats subsistents i que no tenen drets. Els drets (i els drets lingüístics en particular) són personals i individuals. I, en qualsevol cas, les societats contemporànies són, des del punt de vista lingüístic, societats plurals i poc homogènies. Per tant, «imposar» una llengua és una altra de les accions inacceptables del nacionalisme, ja que llavors la llengua es converteix en un d'aquests elements d'opressió externs a l'individu.

En el cas de Rovira i Virgili és important assenyalar, llavors, que la seva visió s'allunya de la idea que una llengua, pel simple fet de ser un element, diguem-ne, natural (en el sentit que és parlada per una comunitat com a resultat de fet dels avatars històrics), ja és un element que compromet una col·lectivitat a ser nació. Rovira, així, distingeix entre un idioma com a —diguem-ne— dada positiva, «natural», i un idioma com a manifestació d'una consciència i una voluntat. Sense això darrer, l'idioma no té valor polític —ni cultural. Al volum *Nacionalisme i federalisme*, de 1917, llegim, així, aquestes paraules: «Una cosa és la llengua considerada filològicament, en si mateixa, i una altra cosa com a veu d'un esperit col·lectiu. Diguem-ho en altres termes: fonamentar la nacionalitat en l'existència d'una llengua, en el pur fet filològic, seria caure en aquest materialisme

⁹ Vegeu també Eduard Riu-Barrera (2002).

que Meinecke condemna.» (Rovira i Virgili 1917: 170).¹⁰ En relació amb això, doncs, Rovira es manté coherent amb la seva teoria nacional. Contra el nacionalisme que veu en la llengua un element més del conjunt dels elements naturals, coercitius, que determinen per a una comunitat el caràcter de nació, Rovira addueix la llengua —enriquida amb una cultura i una literatura— com a manifestació de la consciència i la voluntat de la comunitat, «veu de l'ànima col·lectiva» i «expressió d'una cultura».

Convé aclarir que Rovira fa servir sovint, per referir-se a la llengua, expressions com «veu de l'ànima col·lectiva», «principi d'espiritualitat» o altres de semblants, que avui, segurament, més aviat provoquen incomoditat o rebuig, perquè es pot interpretar que materialitzen idees transcendents —ànima, espiritualitat— que pertanyen, precisament, a la visió naturalista o determinista —o religiosa— del nacionalisme i de la llengua. Cal tenir en compte que això no és així. Rovira utilitza aquestes expressions per fer evident la dimensió política i cultural de la llengua: per posar èmfasi en el valor intencional de les llengües com a expressió de la raó i del coneixement. L'adhesió col·lectiva a un idioma ha de ser el fruit del pacte, que sempre deriva de la llibertat individual, com a principi bàsic de l'organització social. Cal afegir, a més, que això és en part el que Rovira va veure en la codificació gramatical i ortogràfica de Pompeu Fabra: l'expressió d'un pacte col·lectiu —polític— per la llengua.

De la posició de Rovira se'n segueix que la contraposició maximalista entre drets de les llengües i drets lingüístics dels individus és en realitat falsa. Les llengües no tenen drets, efectivament, però la política lingüística derivada del pacte entre ciutadans iguals és legítima. I si és cert que les societats contemporànies són, des del punt de vista de la llengua, societats plurals, també és cert que aquesta circumstància no pot servir de fonament per deixar de protegir els drets lingüístics dels ciutadans.

Fixem-nos, encara, que la defensa encesa de la llengua pròpia és també de fet una conseqüència de la perspectiva autènticament humanista. Perquè la llengua que una persona parla és part del que aquella persona és: és part de l'experiència immediata, de la realitat aliena a les imposicions externes, del que el fa ser el que és. Cal tenir en compte, llavors, que la persona «normal i corrent» que abandona la seva llengua per adoptar

10 Friedrich Meinecke va ser un historiador i teòric alemany del fet nacional, que el 1915 havia publicat l'obra *Die deutsche Erhebung von 1914*, amb la qual polemitzava Rovira i Virgili a *Nacionalisme i federalisme* (1917).

un idioma imposat no es mou en els paràmetres de l'humanisme. I és, a més, víctima d'una intoxicació, d'un engany. Perquè quan adopta la nova llengua adopta la idea que amb aquesta nova llengua tindrà les possibilitats —econòmiques i socials— que tenen els qui pertanyen a l'estructura de poder. Però de fet sabem que mai no és així. La persona continua sent «normal i corrent». Continua sotmesa al poder. Amb la particularitat que ara, a més, ha perdut una cosa que era seva, una part del que era: la llengua.¹¹

Finalment, hi ha un altre element de la visió que Rovira té de la llengua que enllaça amb l'actitud dels humanistes. L'humanisme del Renaixement es va proposar recuperar la llatinitat clàssica perquè d'aquesta manera es recuperava una llengua «perfeccionada» (i ara no és important determinar fins a quin punt aquesta percepció es pot considerar objectiva). Calia «treballar» la llengua i tornar a disposar d'un instrument apte per a l'eloqüència, per raonar, per persuadir i per convèncer. L'el·legància del llatí que propugnen els humanistes és el resultat de l'esforç per imitar els clàssics, de l'estudi, del conreu, de la «intervenció» conscient en el model. Molts segles després, l'adhesió incondicional de Rovira i Virgili a l'obra de Pompeu Fabra pot relacionar-se, tenint en compte les diferències d'ordre divers —*congrua congruis referendo*—, amb aquest esperit dels humanistes davant la llengua. El que veu Rovira en la tasca de Fabra —abans ja m'he referit a un altre aspecte— és la intervenció racional en l'idioma per fer-ne un instrument apte per al discurs públic, un treball que té com a finalitat obtenir un sistema lingüístic configurat per la raó, l'ordre i la civilitat. I que contrasta, doncs, amb el que seria la visió de la llengua com a simple impuls expressiu, com a recurs bàsic instintiu de comunicació.

6. Conclusions

Hem vist, de manera sintètica, que les idees d'Antoni Rovira i Virgili sobre el nacionalisme, la cultura, la literatura i la llengua presenten unes característiques que no sols autoritzen a parlar del seu pensament com a pen-

¹¹ És interessant en aquesta línia fer notar que, en l'anàlisi que Josep Iborra realitza de la connexió entre humanisme i nacionalisme en l'obra de Joan Fuster, posa en relleu precisament això: ser conscient de la pròpia llengua és descobrir la realitat, i la realitat és també la llengua que parlem. Iborra addueix aquesta frase de Fuster: «en una certa mesura, nosaltres som en la mesura que som aquest idioma» (Iborra 2012: 217).

sament humanista sinó que potser ho exigeixen. La divisa *el nacionalisme és un humanisme* —que he utilitzat fent un paral·lelisme amb la famosa expressió de Jean Paul Sartre— és adequada, encara que pot resultar incòmoda o poc acceptable per al lector que tingui present que, en nom del nacionalisme, durant el segle xx s'ha practicat la repressió, l'exclusió social, el supremacisme i el genocidi. Però no propugnarem, per exemple, que s'hagin d'extingir els llibres pel fet que hi ha qui els ha utilitzat per difondre la calúmnia, la mentida i l'odi.

Els qui estudien i han estudiat a la Universitat Rovira i Virgili, els qui hi treballem, la societat catalana en general, han de saber que la universitat pública del sud de Catalunya porta el nom d'una figura en el pensament polític i l'actuació pública de la qual no hi ha res que calgui tapar —o res que calgui «disculpar» en nom d'uns condicionants d'època que ja hauríem superat. Rovira i Virgili va lluitar tota la vida a favor d'una societat més justa, més plural, més oberta i més tolerant. A favor d'una societat compromesa plenament amb la democràcia com a sistema polític. Una lluita que va incloure, naturalment, la defensa de la llibertat dels catalans.

7. Apèndix

1. Convé aclarir que la contraposició que he establert entre la teoria nacional de Rovira i Virgili i la de Prat de la Riba no s'ha d'interpretar de manera reduccionista, maniquea, en el sentit que hi ha un nacionalisme bo (el de Rovira i Virgili) i un nacionalisme dolent (el de Prat de la Riba). El que he assenyalat és el contrast entre els fonaments ideològics del nacionalisme de l'un i de l'altre, però això no significa que el nacionalisme de Prat —i, sobretot, la seva acció de govern nacionalitzadora al capdavant de la Diputació de Barcelona en primer lloc i de la Mancomunitat de Catalunya en segon lloc— no ajudés de manera notable a fer créixer l'autoestima col·lectiva dels catalans i la seva voluntat de progressar en relació amb l'autogovern, i que no cooperés a reforçar la consciència que, com a poble, havien estat tractats injustament pel poder espanyol. I, lògicament, com se sap, no hi ha dubte que Prat, en la mesura que va tenir poder polític, va contribuir a la construcció d'estructures nacionals (entre altres coses, va ser molt important el seu suport institucional a la codificació de la llengua). De fet, els judicis del mateix Rovira sobre Prat de la Riba no van ser mai simplificadors, sinó complexos i plens de matisos.

2. Quan faig servir l'etiqueta *nacionalisme humanista* és important tenir en compte que em refereixo a posicions ideològiques dels segles XIX, XX i XXI. L'expressió l'ha fet servir també Caspar Hirschi (2012: 119-179) per designar l'orientació *nacionalista* dels humanistes del Renaixement. Contra la idea tan difosa del caràcter cosmopolita i «internacionalista» de l'humanisme dels segles XV i XVI, Hirschi sosté i documenta que les conseqüències del debat i la competició per determinar quin Estat era l'autèntic hereu de la Roma clàssica van desencadenar entre els humanistes actituds obertament nacionalistes. Es tracta d'una qüestió que va molt més enllà del que s'ha tractat en aquestes pàgines.

3. Com he dit, Rovira i Virgili va qualificar el seu nacionalisme de *nacionalisme liberal*, una expressió que avui l'esquerra ideològica més aviat rebutja. De fet, Rovira es va definir sovint com a liberal. En una carta a Amadeu Hurtado va escriure el següent: «El liberalisme assenyalava el punt més alt en l'evolució de l'home» (1978: 151 i 168). El títol d'un dels seus articles de la *Revista de Catalunya* és, precisament, «Defensa del liberalisme» (Rovira i Virgili 1928). Cal tenir en compte que, per a Rovira, declarar-se liberal no és incompatible amb declarar-se d'esquerra i socialista, perquè el seu liberalisme consisteix en la defensa de la igualtat i la llibertat individual com a fonaments del pacte polític i com a factors que exigeixen la democràcia com a forma de govern, i que l'hegemonia d'aquestes idees, en l'Europa convulsa d'entreguerres, no era clara. Avui pot dir-se que aquest plantejament ha esdevingut, almenys teòricament, «normatiu» en la vida política. I per aquest motiu també serveix de fonament per a propostes conservadores o clarament reaccionàries, que en realitat s'han fet seus els mots *liberal* i *liberalisme*.

4. Després de la Segona Guerra Mundial, a Europa, com he assenyalat, va quedar fixat el valor negatiu del mot *nacionalisme*. Això, juntament amb l'acceptació de la normativitat del sistema liberal com a fonament de l'organització política, va donar lloc a una associació bàsica simple: el nacionalisme és dolent i el liberalisme és bo, i són dues realitats incompatibles. Des de fa una mica més de trenta anys, però, es torna a parlar de nacionalisme liberal, sobretot a partir de la publicació del llibre de Yael Tamir que tenia com a títol, precisament, *Liberal nationalism* (1993). El nacionalisme liberal defensa, dins d'unes coordenades liberals —i, en general, d'acceptació de l'estatu quo—, que el nacionalisme i el liberalisme no són irreconciliables. No em puc estendre sobre aquesta qüestió, però m'interessa destacar que aquest nacionalisme liberal no té relació genètica

amb el nacionalisme liberal de Rovira i Virgili, tot i que sí que hi ha punts de contacte. Algunes de les interpretacions teòriques i pràctiques d'aquest nou nacionalisme liberal, però, s'allunyen del tot dels plantejaments de Rovira. En els darrers anys a Espanya s'ha fet un ús específic de l'etiqueta *nacionalisme liberal* per designar el nacionalisme espanyol, que es considera una ideologia pacífica i democràtica, fonamentada en la lleialtat constitucional, i s'ha contraposat de manera dogmàtica al nacionalisme català, que és titllat de fonamentalista, identitari i no democràtic. No cal dir que aquest ús del concepte de nacionalisme liberal no té res a veure amb les idees de Rovira i Virgili.

5. Finalment, és obligatori reconèixer que l'expressió *El nacionalisme és un humanisme* va ser formulada fa ja uns quants anys pel polític Jordi Pujol, l'any 1981, llavors president de la Generalitat de Catalunya, en la presentació del Secretariat de Relacions amb els Casals Catalans: «Per damunt de tot, el nostre nacionalisme és humanisme: és una ètica. Vol ser, a més, un culte a la llibertat» (Alay [ed.] 2003: 51). Cal acceptar que *uniquique sui*, i que això és independent de si considerem o no que l'acció de govern d'aquest il·lustre polític va ser coherent amb la divisa, una qüestió que tampoc no és l'objecte d'estudi d'aquestes pàgines.

8. Referències

- ALAY, Albert (ed.) (2003): *Antologia política de Jordi Pujol*. Barcelona: Pòrtic.
- CICERO (1924): *Brutus*, text i traducció de Gumersind Alabart. Barcelona: Editorial Catalana / Fundació Bernat Metge.
- CRESPO, Horacio (2015): «Intelectuales frente a la primera Guerra Mundial. Espiritualismo humanista, pacifismo y patriotismo confrontados en la polémica Romain Rolland / Thomas Mann». *Acta Sociológica* núm. 69 (gener-abril 2015): 153-180.
- CORRETGER, Montserrat (2000): «Civilitat republicana i catalanisme d'esquerra en l'estètica patriòtica i neomodernista de Rovira i Virgili». Dins Josep M. ROIG I ROSICH (ed.), p. 31-48.
- FERRÉ Trill, Xavier (2004): *Per l'autodeterminació. Evolució ideològica i política d'Antoni Rovira i Virgili*, Tarragona, Arola Editors / Ajuntament de Tarragona.
- (2005): *De la nació cultural a la nació política. La ideologia nacional d'Antoni Rovira i Virgili*. Catarroja/Barcelona: Afers.

- GARRIGASAIT, Raül (2020): *Els fundadors. Una història d'ambició, clàssics i poder*. Barcelona: Ara Llibres.
- GINEBRA, Jordi (2000): «Antoni Rovira i Virgili i la llengua catalana». Dins Josep M. ROIG I ROSICH (ed.), p. 49-68.
- (2006): *Llengua i política en el pensament d'Antoni Rovira i Virgili*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GUANSÉ, Domènec (1966): *Abans d'ara (retrats literaris)*. Barcelona: Aymà/Proa.
- HIRSCHI, Caspar (2012): *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- IBORRA, Josep (2012): *Humanisme i nacionalisme en l'obra de Joan Fuster*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- MOLAS, Isidre (1999): «Pròleg». Dins ANTONI ROVIRA I VIRGILI (1999), p. 11-21.
- PATTEN, Alan (2006): «The humanist roots of linguistic nationalism». *History of Political Thought* vol. 25, núm. 2 (2006): 221-262.
- RIGOBON, Patrizio (2018): «Lingua e tradizione letteraria: la valenza politica della singolarità catalana». Dins Jorge CAGIAO Y CONDE, Gennaro FERRAIUOLO i Patrizio RIGOBON (eds.): *La nazione catalana. Storia, lingua, politica, costituzione nella prospettiva plurinazionale*. Nàpols: Editoriale Scientifica, p. 25-43.
- RIU-BARRERA, Eduard (2001): «Antoni Rovira i Virgili, l'ètica d'una societat». *L'Avenç* núm. 256 (març 2001): 8-9.
- RIU-BARRERA, Eduard (2002): «La natura humanitzada vista per Antoni Rovira i Virgili». *Mètode* núm. 33 (2002): 21-25.
- ROIG i Rosich, Josep M. (ed.) (2000): *Rovira i Virgili 50 anys després*. Valls/Tarragona: Cossetània Edicions / Universitat Rovira i Virgili.
- ROVIRA i Virgili, Antoni [1913]: «Nacionalitat i proletariat». Dins JOVENTUT NACIONALISTA FEDERAL REPUBLICANA DE BARCELONA: *Sessió inaugural del curs 1913-14, celebrada en el C.N.R. del carrer d'En Pelai, el dia 13 de desembre de 1913*. Barcelona: Joaquim Horta. Reproduït dins Antoni Rovira i Virgili (1990), p. 196-200.
- (1917): *Nacionalisme i federalisme*. Barcelona: Societat Catalana d'Edicions. Reproduït, amb altres textos, dins ANTONI ROVIRA I VIRGILI (1999), p. 123-231.
- (1923): «El llibre català». *La Publicitat* núm. 15530 (12 d'octubre 1923): 1.

- ROVIRA i Virgili, Antoni (1926a): «L'ànima de l'escriptor». *La Publicitat*, núm. 16179 (28 gener 1926): 1. Reproduït com a apartat dins Antoni ROVIRA i VIRGILI (1929a), p. 1-3.
- (1926b): «Els escriptors i el poble». *La Publicitat*, núm. 16372 (9 setembre 1926): 1. Reproduït com a apartat dins Antoni Rovira i Virgili (1929a), p. 12-13. També reproduït dins Antoni ROVIRA i VIRGILI (1970), p. 39-41.
- (1928): «Defensa del liberalisme». *Revista de Catalunya* núm. 48 (juny 1928): 561-575. Reeditat, amb el títol «El liberalisme» i alguns canvis, com a capítol dins ROVIRA i VIRGILI (1930), p. 67-111.
- (1929a): «Literats i literatura». *Revista de Catalunya* núm. 53 (gener-febrer de 1929): 1-22.
- (1929b): «Democràcia i corporativisme». *Revista de Catalunya* núm. 58 (setembre 1929): 185-194. Reeditat com a capítol i amb alguns canvis dins Rovira i Virgili (1930), p. 113-134. També dins ROVIRA i VIRGILI (2010), p. 123-141.
- (1930): *Defensa de la democràcia*. Barcelona: Fundació Valentí Almirall. Reedició: Rovira i Virgili (2010).
- (1932): «Nació i cultura. El valor de les renaixences nacionals». *La Publicitat* núm. 18049 (16 juny 1932): 1.
- (1970): *49 articles*. Barcelona: Pòrtic.
- (1983): *Resum d'història del catalanisme*, a cura d'Anna SALLÉS. Barcelona: Edicions de la Magrana / Diputació de Barcelona.
- (1990): *Lectura de Pi i Margall*, a cura de Leandre COLOMER. Barcelona: Edicions de la Magrana / Diputació de Barcelona.
- (1999): *Nacionalisme i federalisme*, a cura d'Isidre MOLAS. Barcelona: Edicions 62. 3a edició.
- (2010): *Defensa de la democràcia*, amb presentacions de Miquel CAMINAL i Francesc Xavier GRAU i pròleg d'Anna SALLÉS. Barcelona: Generalitat de Catalunya / Pòrtic. Versió en anglès: Rovira i Virgili (2012).
- (2012): *In Defence of Democracy*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili.
- ; Amadeu Hurtado (1978): «Correspondència inèdita Antoni Rovira i Virgili — Amadeu Hurtado (1947-1949)». *Recerques* núm. 7 (1978): 147-186.
- SALLÉS, Anna (1983): «Antoni Rovira i Virgili: teoria i pràctica de Catalunya». Introducció a Antoni ROVIRA i VIRGILI (1983), p. v-xxx.

- SUNYER, Magí (2003): «Rovira i Virgili, crític teatral», dins Marie-Claire ZIMMERMANN i Anne CHARLON (eds.): *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de París IV-Sobornne, 4-10 de setembre de 2000*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. i, p. 161-173.
- TAMIR, Yael (1993): *Liberal nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
- VELASCO GÓMEZ, Ambrosio (2021): «Filosofía y política de los humanistas republicanos». Dins Marcela CROCE (ed.): *El exilio español y sus consecuencias latinoamericanas*. Buenos Aires: Teseopress [llibre electrònic: <https://www.teseopress.com/exilio/>].
- XIRAU I PALAU, Joaquim (1927): «La ideologia de Pi i Margall», *Revista de Catalunya* núm. 33 (març 1927): 278-290.

NACIONALITZACIÓ I VOLUNTAT POLÍTICA: ENTORN DE LA IDEOLOGIA NACIONAL DE ROVIRA I VIRGILI

Xavier Ferré Trill
xavier.ferretrill@gmail.com

Cal emprendre la feina de despertar la consciència catalana, feina que actualment està quasi abandonada. Jo crec que hem de fer de manera que la consciència catalana se desperti, que la consciència catalana s'avivi, perquè si això se realitzés, cada català fora un catalanista; en cada moment les vexacions del centralisme mocegarien la dignitat dels catalans i això ens faria veure la situació d'inferioritat en què està la nostra Catalunya.

(Antoni Rovira i Virgili, *La Nació*, núm. 2, 24 de juny de 1914)

El model nacional d'Antoni Rovira i Virgili (1882-1949), d'adscripció liberal d'esquerres i emmarcat en una política socialitzant, venia articulat per una acció política fonamentada en el lliure pacte entre nacions, és a dir, per una federació no definida des d'un estat centralitzat. Rovira i els nacionalistes republicans «nacionalitzaren» el federalisme i impediren així que Pi i Margall fos només patrimoni dels federalistes unitaristes. Entre els rengles federalistes calia propagar que el «principi de les nacionalitats» es fonamentava en una relació entre països d'igual a igual. Una relació voluntària, d'altra banda, que Rovira aplicava per mitjà d'una pràctica política autodeterminista adaptada als pobles peninsulars (les quatre nacions susceptibles de pactes lliures: Galiza–Portugal, Euskadi–Navarra, Catalunya–València–Illes–Catalunya del Nord i Castella). D'altra banda, també es podia donar el cas de federació entre regions històriques d'una mateixa àrea cultural.

Ara bé, una concepció política s'havia de recolzar, segons Rovira, en una acció cultural basada en la socialització de la consciència històrica, lingüísticocultural i nacional d'un país. Acció política i política de nacionalització eren recíproques. És des d'aquesta complementarietat que es pot comprendre que Rovira dediqués una part de la seva obra a la divulgació

de normativització lingüística, a analitzar episodis històrics i a bastir, finalment, una *Història nacional de Catalunya* (HNC), la qual obra tingué una publicació parcial (a causa de la diàspora causada per l'exèrcit d'ocupació franquista el gener/febrer de 1939) de set volums escrits entre 1922 i 1934. Seguint la historiadora Eva Serra, el projecte de l'obra formava part del «combat polític» i, per aquest motiu, tenia ben present el binomi «consciència nacional»–«força política» malgrat les limitacions del projecte en no superar el «resistencialisme nacional» i no formular una «teoria de l'estat» (Serra 1989: 43-45). El primer volum d'aquesta obra es publicà quan Acció Catalana (1922), en la qual militava Rovira, estava endegant la seva trajectòria. El treball historiogràfic rovirianà suposava una fita nacionalitzadora, com ho significà també la segona etapa de la *Revista de Catalunya* (RC), fundada i dirigida per Rovira i Virgili en l'etapa 1924-1929. Aquesta publicació, expressió de la cultura nacional i dels moviments culturals i polítics internacionals, institucionalitzava una plataforma de concentració intel·lectual majoritàriament nacionalrepublicana. Fixem-nos, doncs, que entre la redacció —editada originàriament durant la primera etapa de la *Revista de Catalunya* ideada per Rovira i Virgili l'abril de 1912— de la *Renovació doctrinal del nacionalisme* (1912) —resposta a teoria natural de la nació de Prat de la Riba—, la *Història dels moviments nacionalistes* (1912-1914) i l'edició de la *Revista de Catalunya*, incloent *La nacionalització de Catalunya* (LNC) (1914), *El nacionalisme* (1916), *Nacionalisme i federalisme* (1917) i la *Història nacional de Catalunya* (HNC), Rovira bastí els fonaments de la seva obra cultural i política, és a dir, exposà el treball conceptual entorn de «nació», «nacionalització» (consciència nacional) i «voluntat política». Ho feu arran de la seva participació a la Unió Federal Nacionalista Republicana (UFNR), fins al Pacte de Sant Gervasi el 1914 —aliança electoral entre un sector de la UFNR acabidillat per l'aleshores president de l'organització, Pere Coromines, i els republicans radicals d'Alejandro Lerroux—, i a Acció Catalana.

Es tractava d'una tasca empresa (la nacionalització sociocultural) en temps d'una certa normalitat política, un cop superada la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), i d'un compromís reprès en temps de diàspora republicana entre Tolosa i Montpeller. En conjunt, l'obra roviriana —com la de pràcticament el conjunt de la intel·lectualitat republicana del nou-cents— era difícilment divisible: integrava acció cultural i acció política.

La trajectòria de Rovira, malgrat que formés part d'organitzacions nacionals republicanes i fins i tot que en fos fundador (Acció Republicana

el 1930), se situava en un espai suprapartidista, el del republicanisme nacional: l'intel·lectual polític tarragoní era percebut com a «patrimoni» o referent nacional (de la cultura política catalanista) més que no pas com a home de partit estricte.

Dit això, tot seguit esquematitzaré el que Rovira entenia per *nacionalització* i *voluntat política*, dues categories que, al meu juí, resumeixen la seva aportació al corrent de pensament nacional autocentrat, és a dir, no dependentista.

L'entitat d'una nació, compartida en principi per una majoria social, ha de ser contextualitzada també dins la història política. En vincular ideologia i context polític, el fenomen identitari esdevé dialècticament històricitat envers les formacions socials subalternes (o nacions sense estat). És a dir, a més de validar la definició convencional del terme *identitat* —conjunt de característiques que fan que una persona o una comunitat sigui ella mateixa—, cal tenir en compte els referents que s'hi vinculen, com és el cas del terme *nacionalització*. Així, des de l'àmbit del pensament polític em referiré al significat de LNC, obra publicada per la Societat Catalana d'Edicions, editorial vinculada a UFNR.

L'assaig rovirian (LNC) incidia, doncs, en la funció social —sota la forma de consciència de pertinença— dels aspectes que definien culturalment una comunitat nacional.¹

El sentiment de pertinença d'una nació remet als factors objectius que l'articulen i als mecanismes de socialització. En qualsevol cas, caldrà definir el procés de nacionalització cultural com la identificació amb un àmbit d'adscripció i la seva racionalització en termes de consciència nacional. Aquest darrer extrem, en clau de praxi, és aconduït a través de la voluntat de lliure decisió: de la voluntat política.

Amb tot, el concepte d'identitat, entès com a subjectivació dels propis trets culturals i institucionals, *projectats* en termes d'imaginari col·lectiu, es problematitza quan l'estat construeix una simbologia que legitima una interpretació del passat i basteix uns mecanismes —culturals, pedagògics i econòmics— «d'interferència» envers el reconeixement del propi àmbit territorial (construcció de les anomenades «fronteres interiors», que supo-

¹ És per aquesta raó que identifico nacionalització amb el que, gairebé cinquanta anys més tard —1962— Joan Fuster qualificava com a «mentalitat de sucursal». Vegeu Fuster (1962 [1992]: 203-205).

sadament han d'obstaculitzar la creació d'un mercat interior comú a una nació cultural). Com destacava Josep Fontana (2005: 13 i 27):

encara més artificial és, d'altra banda, la invenció de la història nacional oficial, que és un procediment que comença amb la designació dels avantpassats que es trien per fer la genealogia inventada de la comunitat [...]. L'única història legítima d'Europa seria la que ens parlés de com es van establir les relacions entre els habitants dels diversos espais del continent al llarg del temps.²

Els darrers paràgrafs haurien de poder aportar una perspectiva on poder emmarcar l'obra de Rovira no tan sols com a idea nacionalitzadora, sinó com a resposta al model polític articulat pel nacionalisme d'estat, a l'espanyolisme.

1. Nacionalització

En la conjuntura que envoltà la publicació de LNC, la línia de treball de Rovira consistia a orientar la pràctica política en aliança amb el treball intel·lectual i cultural. La cultura havia de ser una base programàtica del procés d'unitat dels confederalnacionalistes republicans. En aquest sentit, en el marc de les eleccions municipals de 1909, l'historiador i polític assumia una concepció social de la cultura en el context d'anàlisi crítica del procés de catalanització a fi de superar un «patriotisme lírích y buit que seria altament nociu pera l'avenir de Catalunya», ja que calia evitar que el «llegitim orgull catalá degeneri en tartarinisme». Segons Wifred, pseudònim de Rovira i Virgili (1909: 146-147):

la primera condició dels pobles forts es saber conèixer els propis defectes [...]. El veritable patriotisme no consisteix pas en alabar desmesuradament la terra nadiua, ni en contar a tothora las sevas glorias y grandesas [...]. Es acte de valent y sá patriotisme senyalar las deficiencias y las taras d'un pais, ab el sant intent de que de que s'hi posa esmena y remei [...]. A Catalunya s'estudia massa poc [...].

2 En aquest sentit, la violència simbòlica de l'estat-(nació) esdevé una reproducció recurrent d'indicadors d'identitat («llocs de memòria») que subordinen una nació cultural —una comunitat historicolingüística (per aquesta raó, hom apel·la a una presa de consciència de la llengua com a exteriorització de la identitat)— a una *dependència* de legitimitat envers «l'invent de la tradició» política de l'Estat. O, dit d'una altra manera: tot procés de construcció d'una identitat nacional comporta una desconstrucció de la política etnoterritorial estatal.

Era una posada en pràctica de la idealitat noucentista dels nacionalistes republicans. Segons Rovira (1911: 242):

Abans els savis eren aquí casos isolats, excepcions; treballaven independentment; no tenien res que agrair a l'ambient que'ls envoltava; eren d'aqueixes flors solitaries que no fan istiu. Avui al contrari, la cultura catalana renaixenta s'organisa, se fa cosa colectiva y social, troba un ambient favorable pera'l seu desplegament. D'aquesta manera es com se posen solids fonaments a la nacionalitat catalana, com se desvetlla y s'arrela el sentiment nacional, com ens atansem al triomf de la causa patriòtica. Per aixó no anyoro els passats dies de sentimentalisme, de romanticisme. Tampoc els codemno, per aixó [...]. El nacionalisme catalá tindrà el ferm sustentacul de la cultura catalana. J[a] no's tractará dels crits nerviosos dels febles, sinó del clam robust dels forts.

El treball previ a la nacionalització política consistia a acumular quadres professionals que superessin «el sentimentalisme, el romanticisme». Calien «sòlits fonaments» perquè la cultura esdevingués «cosa colectiva y social» (Rovira 1911: 242). Compromís cultural conscient i nació eren elements recíprocs que havien d'abastar nous sectors socials, com els joves, als quals calia no identificar amb certs estereotips desmobilitzadors, ni tampoc no calia difondre acríticament el «pacifisme polític», perquè estabornia l'«esperit de sacrifici y l'idealitat».³

Aquest context previ a LNC indica que la hipòtesi de treball d'aquest volum no era nova. Ara bé, és evident que Rovira volia aprofundir en la relació entre el projecte polític i la socialització de la consciència nacional. El reeiximent del republicanisme catalanista rovirian depenia del grau de maduració de la nacionalització del conjunt de la societat. La *nacionalització* era entesa com la concreció de la identitat nacional en cada àmbit de les manifestacions de la societat. Aquest estudi rovirian aportava una exemplificació de la vehiculació biunívoca entre la Catalunya nacional i la Catalunya social. La societat, segons el missatge rovirian, havia de tenir un àmbit general d'identificació, altrament es cauria en un procés d'anomia identitària. Rovira constata una connexió entre una societat sense prou consciència del seu marc de pertinença i la política de nacionalització es-

3 La reflexió roviriana es feia en el marc de la campanya de protesta contra el Decret de notaries del Govern espanyol, aleshores presidit pel liberal José Canalejas. El decret en qüestió (de 28 de juny de 1911) comportava fer les oposicions de notari a Madrid. Rovira valorà la resposta popular a la llei i celebrava la manifestació que tingué lloc el dia 19 de novembre a l'eixida del míting (al Teatre Sala Imperi) a les Rambles, on els manifestants cantaren *Els segadors*. Vegeu: Rovira i Virgili (1911: 738).

tatal. Els efectes del projecte de nacionalització de l'Estat incidia, segons Rovira i Virgili, en la desnacionalització.

El context de la publicació de LNC venia condicionat per la mateixa tasca roviriana. Com hem vist, uns precedents en vincular estratègia política i estratègia de nacionalització. Cal destacar, en aquest sentit, que la preocupació vers el procés de normativització lingüística dugué Rovira a elaborar —en el marc de les *Normes ortogràfiques* de l'Institut Estudis Catalans (IEC)— una *Novíssima ortografia catalana. Vocabulari ortogràfic* (1913) —concebuda com un guiatge aclaridor de la norma fabriana, l'obra tingué un alt grau d'acceptació popular—⁴ i un *Diccionari català-castellà i castellà-català* (1914). El republicà confederal no separava la nació civil de la nació política. La nacionalització cultural culminava en la nacionalització política. La política legitimava la cultura.

L'interrogant que formula Rovira a LNC —com establir una xarxa d'infraestructures de socialització de la ideologia nacional— restà exposat amb anterioritat —el març de 1910— en una reflexió sobre l'estat bibliogràfic de les publicacions científiques, un aspecte que també es feu ben palès al llibre publicat el 1914.

Rovira i Virgili comentava en aquella avinentesa algunes idees d'una conferència de l'ideòleg republicà nacionalista Pere Coromines. El comentari es basava en la conferència que l'advocat pronuncià al Teatre Novetats el dia 6 de març de 1910. La dissertació es titulava «Els fonaments indestructibles de la qüestió catalana». S'hi proposava esbossar la tàctica a seguir després de la crisi de Solidaritat Catalana. Coromines —en un context d'exhauriment del programa reformador del moviment de Solidaritat Catalana— proposà la unificació de l'anomenada Esquerra Catalana per constituir la futura UFNR i lluitar pel control de la política nacionalrepublicana a Espanya tot relegant la conservadora Lliga Regionalista. Entre els seu plantejaments al·ludí a les aportacions teòriques respectives del programa federal de Pi i Margall a *Les nacionalitats*, del catolicisme catalanista de Torras i Bages a *La tradició catalana* i de la teoria nacional de Prat de la Riba definida a *La nacionalitat catalana*. Destacà els tres marcs ideològics per mostrar la rellevància que tenia comptar amb una educació

4 Aquesta obra suposava un graó en la relació entre l'ús popular i la norma científica instaurada aleshores per Pompeu Fabra. La primera edició es va esgotar en una setmana. Vegeu la ressenya de la *Novíssima ortografia catalana. Vocabulari ortogràfic* a *El Poble Català*, núm. 2919 (9 de març de 1913): [p.4].

política de la ciutadania. Aquest extrem incidia en el grau de conscienciació del país. Fou aquesta variable que portà a remarcar Rovira (1910: [1]) «l'estat deplorable en que aquí's troba la bibliografia política y sociològica. Dobres sociològiques y d'obres de política crítica o doctrinal no se n'escríu cap. Les grans crisis polítiques y socials d'Espanya y de Catalunya en els darrers temps no han produït cap llibre de volada».

Mancava, però, una editorial que recollís l'esperit de la conferència de Pere Coromines quant a la formació política. L'editorial Societat Catalana d'Edicions, un exemple d'institució cultural orientada a contribuir a la normalitat editorial pel que feia a la publicació de textos de ciències socials (com ho feu anteriorment —encara que limitadament— l'editorial modernista L'Avenç), significava, de retruc, una comparació amb l'estat de normalitat cultural d'altres països. Informació propagandística de l'editorial destacava que «en totes les nacions de cultura efectiva trobareu, pera estudiar els seus problemes, la seva vida, la seva evolució, un conjunt de llibres. Aquí no trobareu res o casi res d'això [...]. Cal, doncs, crear una institució que per l'organissació y per l'esfors d'uns quants ciutadans benmèrits s'asseguri lo que espontàniament no's aconsegueix».

La nova editorial, que suposava un gir modernitzador en la constitució d'un mercat lector d'una futura biblioteca sociològica, tenia com a objectiu impulsar «la publicació d'obres inèdites de política, sociologia, economia, història, literatura, demografia, estadística, per a contribuir a l'enfortiment y al progrés de la cultura catalana». En aquest sentit, l'escriptor Alexandre Plana (1911: 1), adscrit al moviment nacionalista republicà, en una revisió crítica del panorama editorial del Principat emfasitzava la necessitat que «cada generació ha de formular la seva crítica de tota cosa vella». Rovira constatà la carència «d'un nucli suficient d'autors que esmersi les llurs activitats en la producció intel·lectual y literaria y la carencia d'un public prou nombrós». Així, Rovira escrivia a *El Poble Català* (1911: 1):

La modificació d'un estat de coses indigne d'un poble que vol col·laborar en l'obra universal de la cultura. Un català que conegui la producció de llibres dels pobles contemporanis, adhuc d'aquells que, com Catalunya, lluiten contra les influències desnacionalisadores, adquirirà desseguida l'evidència de la pobresa de la mateixa producció a la nostra pàtria.

No era casual, doncs, que la mateixa edició d'*El Poble Català* del 5 d'agost de 1911, on reportava a tota una pàgina l'aparició de la Societat Ca-

talana d'Edicions, destaqués que l'empresa editorial significava «una gran obra catalanitzadora».

Poc abans de ser publicada LNC —on s'alertava de la necessitat d'implicació dels catalans per donar suport a «la floreixença del catalanisme», segons Rovira (1914 [1979]: 9), i no fiar-ne la sort a condicions externes, les quals, això sí, havien de ser interioritzades i projectades pels conacionals—, el teòric del federalisme nacional escrigué un diàleg entre dos interlocutors titulat «Diàlec dels catalans». Un dels protagonistes, industrial, es considerava «català», però no pas «catalanista»; el segon, quadre professional liberal, considerava que la catalanitat havia d'associar-se al «catalanisme», que podia prendre la forma d'independència espiritual,⁵ d'independència o d'autonomia del país. El diàleg vindicava el moviment polític com a expressió de la voluntat d'afirmació: de conscienciació. La pregunta que l'autor hi formulava: què era ser catalanista i què comportava tenir o no tenir voluntat política. Rovira, que publicà aquest article a l'òrgan de la Unió Catalanista, *Renaixement* (1913: 489), concretava:

[Jordi].— Quan un poble té una llengua propia, un dret seu, una literatura, una historia gloriosa, és esperitualmente independent, perquè el propi esperit és seu, i no dels altres, i és seu col·lectivament. La llengua, el dret, la història, no són pas la llengua, el dret i la història d'una turba multa, d'una deslligada successió de gents, sinó que són d'un poble, d'un ésser col·lectiu, d'una unitat esperituelle. Ésser catalanista és voler la independència esperituelle de Catalunya.

[Jordi adreçant-se a l'interlocutor que no identifica catalanitat amb catalanisme].—Tu ets partidari d'una Catalunya de geografia, d'uns catalans diferenciats a tall de varietat zoològica. Jo vull una Catalunya que sigui una veu viva en el concert dels pobles, un far en la il·luminació universal de la cultura.

Aquest precedents feien entenedors els objectius de la LNC. Rovira acceptà que en la vida dels pobles existien conjuntures de retraïment i d'expansió. És a dir, cicles de crisi nacionalitària i períodes de consolidació de la consciència nacional. En aquest sentit, el cicle de ressorgiment nacional al qual feia esment Prat de la Riba a la seva obra era un aspecte que el periodista i polític del Tarragonès ratificà. Calia no deixar-se portar per una història sense subjecte, sense protagonistes. En efecte, assumia les

5 Terminologia emmarcada en el període conegut com la «primavera dels pobles» europea en el context de les revolucions democràticoburgeses de la primera meitat del vuit-cents. No era, doncs, una expressió nova. En tenim exemples en el renaixentista Joaquim Rubió i Ors (1841) o en el modernista Joan Maragall. El concepte equivalia a independència cultural.

característiques convencionals que podien definir una estructura nacional (llengua, cultura, economia i territori). Rovira (1914 [1979]: 8) creia del cert que «les forces naturals havien d'ésser deixondides, canalitzades, aprofitades per la voluntat i la intel·ligència de l'home». En termes generals, l'intel·lectual polític preconitzava que la natura havia de ser humanitzada. Extrapolant aquesta convicció al món de les nacions sense estat, el federalista tarragoní creia que la voluntat havia de potenciar les dimensions identitàries «en si». Rovira defensava que la identificació amb els atributs nacionals no era ahistòrica. Fou aquesta posició allò que el portà a demanar-se constantment per la relació entre objecte (Catalunya) i subjecte (ciutadania nacional). Es tractava d'una qüestió rellevant perquè la subjectivació conscient dels factors que definien una nació tenia una projecció política. Ara bé, la vinculació entre realitat nacional i subjectivació dels elements definidors de la nació (llengua, història, demografia ètnica històrica, territori, dret consuetudinari) ja havia estat assumida anteriorment per Rovira. Mentre formava part del comitè de redacció d'*El Poble Català* fou membre del Centre Nacionalista Republicà, on defensà el binomi «nació objectiva» - «nació subjectiva». Ho feu en una conferència al Centre Republicà Nacionalista Fivaller el dia 19 de juny de 1909. La dissertació, «Concepte de nacionalisme», tractava de l'evolució de la idea nacional. Allò que dissenyà el conferenciant era el pas de la teoria naturalista a la teoria subjectivadora, transició que se situava perfectament en l'ideari defensat cinc anys després a LNC. De fet, la relació entre les dues formes de nació suara apuntades fou una constant en el pensament rovirà posterior a l'etapa de la joventut federal republicana de Tarragona entre 1900 i 1905. Escriu Rovira (1909: [2]):

d'ensà que les teories nacionalistes comensaren a sistematitzar-se, s'havia fonamentat el fet de la nacionalitat en un conjunt de característiques naturals, providencials y indestructibles, que fan que una colectivitat humana existeixi com a tal nacionalitat. La nacionalitat era presentada com una conseqüència fatal y ineludible de la naturalesa. Per la llengua, per la historia, per l'etnografia y per la geografia's determinava l'existència de nuclis nacionals, com per una mena de dret divi. Avui se va rectificat, en tot lo que té d'equivocada, aquesta teoria de la nacionalitat natural y fatal. Aquestes característiques són insuficients per sí soles per determinar el fet positiu de la nacionalitat y són, no immutables y ni indestructibles, sinó subjectes a cambis y fins exposades a la desnaturalisació y a la desaparició. No'ns hem pas de fiar d'aquells que tenen una confiança fatalista en el triomf del nacionalisme, per creure que quan un poble reuneix les característiques naturals necessaries, ha de triomfar un dia o

un altre, imposant les seves reivindicacions nacionals. Y es que per damunt de les característiques de llengua, de etnografia, de geografia y d'història, hi ha d'haver una energia interna y d'irradiació que doni a la nacionalitat una forsa vital. Pera fer triomfar una causa nacionalista, pera passar de «nacionalitat» a «nació» veritable, no n'hi ha prou de l'història, de la geografia, de la rassa y de l'idioma. Es precis per damunt de tot, posseir la forsa d'una civilització potent. Doneu a la nacionalitat natural aquesta forsa y devindrà nació, devindrà col·lectivitat autònoma.

El pas de «nacionalitat» (nació cultural) a «nació» (nació política) proposada a la conferència al·ludida era, d'altra banda, l'objectiu de LNC.

1.1 LA NACIONALITZACIÓ DE CATALUNYA

LNC era un original presentat en un concurs de l'Ateneu Nacionalista Republicà de Barcelona el 1913. La forma sintètica del contingut obeïa coherentment a la manera de procedir de Rovira —objectiu comú a la intel·lectualitat republicana contemporània: difondre al si d'institucions populars temàtiques relacionades amb el fet nacional en tota la seva diversitat (política europea, història o anàlisi del moment polític). La finalitat de l'assaig era esbrinar quins eren els mitjans que calia emprar per fomentar el nacionalisme i la consciència de país. L'organització del guardó no significava altra cosa que el vincle existent entre feix associatiu i compromís social a l'hora de bastir una base cultural de baix a dalt, i, per tant, incidir en qüestions polítiques que hom entenia que eren d'interès comú entre els sectors populars i els quadres intel·lectuals.⁶

Quan sortí publicat el llibre, Rovira vivia una etapa de canvi polític condicionat per la crisi al si de la UFNR. Pel març de 1914, arran del Pacte de Sant Gervasi —aliança entre els nacionalistes republicans i els republicans radicals del populista i carismàtic Alejandro Lerroux—, abandonà la Unió i deixà de col·laborar a *El Poble Català*. Acabà essent president —fins

⁶ L'actitud de Rovira no dissociava teoria i pràctica, car ell mateix formava part d'iniciatives per recuperar la memòria històrica en l'avinentesa, per exemple, del bicentenari de l'ocupació borbònica de Catalunya. Formà part —com a representant de l'Esquerra Catalana— de la comissió El Segon Centenari de la Caiguda de Catalunya. Aquesta plataforma també era integrada per Martí i Julià (Unió Catalanista), Ramon d'Abadal (Lliga Regionalista), Puig i Esteve (CADCI) i Santiago Estapé (Centre Nacionalista Republicà).

al juliol del mateix any— d'una nova formació, Esquerra Catalanista, el portaveu de la qual fou *La Nació*.⁷

D'altra banda, en el moment de la publicació de LNC, el 30 de juny de 1914, Rovira era a la vigília d'incorporar-se a l'obra de la Mancomunitat. La dedicació professional que hi exercí fou la d'auxiliar interí del Negociat de Premsa (a partir del 8 d'agost de 1914); posteriorment formà part de la d'oficial del Departament d'Administració des del 27 de març de 1920. Finalment, d'ençà del 15 d'octubre de 1920, acabà exercint com a oficial del Negociat de Premsa. Pot ser plantejable, doncs, que LNC també podia acomplir la funció de programa per aplicar les polítiques catalanitzadores des de la Mancomunitat de Diputacions o estat regional. En aquest sentit, per exemple, el setmanari editat a Badalona, *Acció*, i vinculat a la UFNR, feia publicitat del nou volum rovirian. Al número corresponent al primer d'agost de 1914, la revista assabentava de l'aparició de LNC i la vinculava a l'obra nacionalitzadora de la Mancomunitat: «Tots els bons catalans i especialment els nacionalistes deurien haver d'ajudar a l'obra que s'ha emprès aquesta benemèrita entitat [institucionalment per extensió: Mancomunitat de Catalunya i la seva obra de govern].»

La tesi de Rovira de LNC es proposava d'analitzar, tot superant l'accidentalisme, quina era la possibilitat de nacionalització, de presa de consciència nacional, dels catalans. L'autor hi aportava un programa implícit de política cultural i de socialització dels factors que havien de materialitzar, segons Rovira (1914 [1979]: 11), l'«acció nacionalitzadora».

El balanç que Rovira dugué a terme era coetani, atès que l'abast temporal del text s'inscriu en el període 1898-1913. Podia semblar un període escollit a l'atzar, però no n'era. L'epicentre polític que servia a l'autor per situar el lector era el període transcorregut entre l'obra patriòtica de la Unió Catalanista, fundada el 1891, l'expansió de Solidaritat i la determinació de la seva crisi interna arran dels fets de juliol de 1909 o l'anomenada Setmana Tràgica. Aquest temps polític fou el que dirigia tot l'assaig i fou a partir d'aquesta conjuntura que Rovira detallà la situació nacional d'aquells sectors que aleshores podien conduir l'articulació social, interclassista, de l'adscripció nacional.

7 *La Nació* difongué diversos paràgrafs de *La nacionalització de Catalunya*: «L'Escola Catalana» (I-VII-1914), «La depressió política» (19-VIII-1914), «Catalunya i Barcelona» (26-VIII-1914), «El proselitisme de Catalunya» (30-IX-1914) i «Els medis materials» (14-X-1914).

Aquest objectiu pot fer pensar al lector que Rovira volia presentar una panoràmica acrítica, irreal, dels mitjans bàsics de construcció nacional; o que recorria a «l'agent exterior» per trobar la causa de les mancances estructurals que determinaven les dificultats de definir una praxi nacionalitzadora. Ni un ni altre recurs no foren els que habitualment feia servir Rovira per explicar la dinàmica dels fets socials.

De la lectura d'aquest text es conclouia que la nació, si bé requeria una determinació projectiva, una certa volició futurista i una «superestructura anímica» —l'esperit romàntic—, es concretava quotidianament a través del grau d'afirmació i de resolució propis de la ciutadania. Una resolució que Rovira no trobava palesa en la contemporaneïtat: la nacionalització d'una comunitat nacional «és la tasca més important per al nostre ideal. És així mateix la més urgent. Fundar partits, obrir centres, publicar diaris i periòdics [...]. Els catalans d'avui ens movem sobre una terra nacionalment empobrida; arrosseguem la tristesa de l'escassetat i el cansament d'un esforç poc profitós», escriu Rovira (1914 [1979]: 11).

Per aquesta raó, Rovira no emfatitzava únicament allò que acaba conclouent tot partint de la característica de la conjuntura política catalanista —la manca de «força de sentiment patriòtic»—, sinó que analitzava els mitjans (de base) que calien per superar aquella situació. El reconeixement d'aquella mancança —interna al propi col·lectiu— duia l'escriptor i polític a detectar quines eren les baules que caldrien per reconvertir una absència en una potencialitat.

LNC exposava, doncs, tres palanques catalanitzadores que condicionaven el futur del procés de normalització nacional: l'educació, la relació entre Barcelona, la resta del Principat i les campanyes patriòtiques a través del teixit associatiu. Es tractava de la formació cultural primerenca, del policentrisme territorial i de propagació de símbols i de coneixement integral del país.

Primer factor. Rovira analitzava a LNC la situació de l'ensenyament primari des de l'anomalia que hi vivia la llengua. La necessitat de potenciar un ensenyament *des de* la pròpia cultura era peremptòria si hom volia *projectar* el sentiment de catalanitat cap a l'estudi i la cultura superiors. El que subratllava l'autor és que la dignificació intel·lectual d'una llengua i una cultura era conseqüència d'una sòlida estructura pedagògica inicial. Fou per aquest motiu que, a partir d'exemples europeus (escolarització irlandesa, gaèlica, txeca, bohèmia), incidia en la proposta de bastir una «organització escolar completa», que «doni l'abast a l'educació d'una gran

massa de generació infantil catalana» —vegeu Rovira (1914 [1979]: 25). Aquest era el programa rovirà, que tenia com a efecte contrarestar en la seva totalitat l'acció (des)nacionalitzadora de l'Estat espanyol. Segons Rovira, la política pedagògica espanyola intervenia en la primera consciència lingüística i cultural dels infants i, de retop, exercia de factor nacionalitzador en cultura i llengua espanyoles. Per exemplificar aquesta figura, l'escriptor recorria a un símil (1914 [1979: 26]):

Si guerra anticalana hi hagués, els soldats enemics no hi arribarien a molts d'aqueixos esquerps vilatges. I avui hi arriba i s'hi instal·la el mestre que ensenya en castellà, amb els seus sil·labaris i els seus llibres i els seus mapes, per a portar, de vegades amb el seu cor català adolorit, l'esclavitud espiritual a la més lliure i brava natura.

L'espanyolització de l'ensenyament constituïa una primera etapa essencial per interferir en l'autoreferència identitària. Segons Rovira (1914 [1979: 27]), «d'aquesta imposició [lingüística], feta damunt la tova argila dels infants, ve la part més grossa de la descatalanització del nostre poble. D'aquí ve el trist cas d'aqueixos catalans que no saben escriure, ni apenes legir la llengua amb què parlen». Articular una xarxa d'escoles públiques era un objectiu prioritari per socialitzar una identitat col·lectiva (1914 [1979]: 31): «Una de les finalitats del nacionalisme —concretava Rovira— ha d'ésser la catalanització completa de les escoles oficials», ja que «les onades successives de cada nova generació aportarien el llur esperit catalanesc a l'obra de reconstrucció de l'edifici espiritual de la nostra pàtria». Rovira, emprant exemples internacionals de nacionalització de l'ensenyament com el de l'escola gaèlica irlandesa, demanava als polítics parlamentaris i a l'Administració pública (Ajuntament de Barcelona, Diputació i naixent Mancomunitat) que impulsessin una política d'escola pública catalana, la formació de professorat i, en el cas de les escoles confessionals, que aquestes es vertebressin entorn de la llengua catalana.

En conclusió, i com Rovira apuntava a *Gent Nova* (1916: 2), la idea fixa sobre l'ensenyament primari era recurrent, atès que «tot moviment nacionalista necessita comptar amb la base ferma d'un ensenyament patriòtic». «La mancança d'un ensenyament nacional abastament estès, no pot ésser comparada per cap altre mitjà». És a dir, «l'escola és, per al nacionalisme, una poderosa, una insubstituïble alçaprem».

Rovira considerava que els moviments nacionals europeus donaven a la llengua una primacia entre els elements definitoris d'una nació. Per

aquesta raó s'adherí a la Diada de la Llengua Catalana, que va tenir lloc el gener de 1916, en un context on el Govern espanyol del comte de Romanones impugnà, a través del senador Antoni Royo Villanova, l'ús de la llengua en l'àmbit administratiu. Els objectius que aplegava el manifest preparat per a l'avinentesa, redactat a Barcelona el 14 de desembre de 1915, comptaren amb l'adhesió de Rovira en representació de *La Campana de Gràcia* i de *L'Esquella de la Torratxa*. El text fou difós al conjunt de la premsa comarcal. Va ser el cas del portaveu *Gent Nova* (1915: 2). Vindicava, entre d'altres punts, que «en les escoles públiques de Catalunya sigui obligatori ensenyar als deixebles en l'idioma català» i «que en les Universitats i Escoles Normals de terra catalana s'estableixin càtedres, també obligatòries, de Llengua, Historia i Literatura catalanes». L'ensenyament esdevenia infraestructura fonamental en l'assumpció nacional.

Assolida la fita d'un ensenyament arrelat al país es podria estar en millor posició per solidificar la cultura universitària o el que Rovira definia com a «alta cultura». Amb tot, la radiografia de l'ensenyament superior també era crítica en reconèixer que (1914 [1979]: 34) «no tenim una Universitat Catalana; i la Universitat castellana que tenim no vol ni conèixer l'idioma del país, l'idioma de la gran majoria dels estudiants». El context, si fa no fa, era complementari de l'ensenyament de primer nivell amb un afegit: la universitat representava el futur intel·lectual i cultural. Era per això que, comptant amb el model d'altres universitats europees on existia un fort moviment nacionalitzador (Praga, Finlàndia, Irlanda), que Rovira fixava l'objectiu d'impulsar una pregonera estratègia de catalanització en cap cas baldera ni superficial, sinó impulsora d'una catalanitat que elaborés una pròpia política de recerca, conjuntament amb institucions com els Estudis Universitaris Catalans i l'IEC. Hom tornava a incidir en un compromís social per crear una infraestructura que permetés la projecció intel·lectual sota una política de traduccions. Però, és clar, calia qüestionar d'antuvi la funcionalitat de les traduccions al català d'altres llengües, atesa la manca d'una plataforma que inserís les noves versions editorials aconseguides en una orientació nacional universitària. Rovira, amb la suma de l'educació primària, l'educació superior i la política cultural de les acadèmies nacionals, proposava d'assolir una estructura de poder, fonament de la independència cultural, que havia de manifestar-se enmig d'un medi social catalanitzat.

Semblantment s'esdevenia en l'àmbit del periodisme, del llibre i del teatre, tres sectors que calia incloure en el procés de desnacionalització

viscut. En el cas de la premsa, i segons Rovira, només eren dues capçaleres generalistes (*La Veu de Catalunya* i *El Poble Català*) les que es publicaven a Barcelona en català davant les catorze que s'hi publicaven en espanyol. Aquesta situació era deguda a la manca d'alfabetització en la llengua nacional. Pel que feia a la política de difusió del llibre, calia impulsar —seguint l'exemple de la col·lecció *La Lectura Popular* i de la col·lecció popular *L'Avenç*— sèries de publicacions de butxaca que difonguessin la literatura i el coneixement de la història entre les classes populars. Finalment, amb la consecució d'un teatre catalanitzat, amb la formació d'un planter propi d'actors (cal dir que, com Rovira esmenava a LNC, ja funcionava l'Escola Catalana d'Art Dramàtic de la Mancomunitat) es difondria internacionalment la literatura dramàtica entre «les literatures europees», alhora de «portar el nom i l'esperit de Catalunya als públics estrangers» —vegeu Rovira (1914 [1979]: 46).

El segon factor que Rovira remarcava per establir un context nacionalitzador era la relació entre Barcelona i el conjunt del país: la vertebració territorial. És a dir, el projecte (polític) de la Catalunya-ciutat o la crítica a l'antibarcelonisme. La qüestió no era exclusiva de Rovira i Virgili, sinó que constituïa una constant del catalanisme interpartidista.⁸ El que destacava LNC (1914 [1979]: 62) era la convicció que Barcelona havia de saber irradiar arreu del territori un principi de llibertat («l'halè vital de llibertat») que havia d'esdevenir focus director a seguir en connexió amb les altres ciutats. Es tractava d'una condició que aleshores mancava a fi de fer front a les crítiques políticament interessades del centralisme barceloní. Actituds provinents de la implosió de Solidaritat Catalana i de nuclis reaccionaris comarcals que veien Barcelona com a focus subvertidor. Rovira defensava que aquests retrets no feien altra cosa que deslegitimar la funció real de capitalitat. Per aquesta raó, calia recuperar la idea de ciutat de Gabriel Alovera —impulsor de la idea de Catalunya-ciutat—, que, lluny de qualsevol concepte material, preconitzava l'exercici del lideratge a l'hora de representar «la selecció espiritual d'un país». La capitalitat com a expressió del conjunt de territorialitats. L'intel·lectual illenc establia una relació entre nació i ciutat dins la qual aquesta exercia com a motor: «nucli d'irradiació, d'influència sobre l'exterior [...], esperit parlant i imperant, [...], pensa-

8 Rovira continuà tractant l'articulació territorial des de la *Revista de Catalunya* a través d'unes enquestes a representants de la cultura. Era l'any 1926 (Freixa 2024a: 119-121). Pel que fa a la dimensió política del debat, vegeu Freixa (2024b: 103-104).

ment i volició». La conclusió era que la ciutat «mou» i impulsa (Alomar 1907 [2000]: 85). El model de capitalitat havia de contenir la comarcalitat.

El tercer alçaprem nacionalitzador plantejat a LNC era tractar l'error que es produïa a l'hora d'identificar activisme civil i proselitisme de partit. Es tractava d'una remarca no pas secundària en el model teòric de Rovira, car el treball de difusió territorial de la identitat de nació havia de ser comú al conjunt de les polítiques aplicades al país. Tanmateix existia, segons l'autor, una actuació prèvia: les iniciatives adreçades pels partits catalanistes havien de ser internament assumides a les pròpies organitzacions. L'assumpció conscient de la idealitat nacional pels militants de les organitzacions nacionalistes era prèvia a l'organització de la «propaganda nacional», que fins aleshores mancava en «tota organització adequada». I a què es referia l'autor quan al·ludia a aquesta determinada organització?

La idea consistia a dinamitzar tots els mitjans propagandístics que popularitzaven el coneixement del país. Rovira feia esment de la necessitat de recuperar el pamflet, l'excursionisme, els cursos d'història, la commemoració d'una festa nacional, la realització d'un monument a la llengua. Com podem veure, uns conductes que es proposaven de contrarestar la violència simbòlica del nacionalisme d'estat, i, en conseqüència, construir un imaginari col·lectiu propi. Els mitjans a l'abast no eren, però, cap excepció: eren propis dels moviments nacional europeus estudiats per Rovira.

Els tres objectius per assolir només es durien a terme si les organitzacions polítiques superaven la idea convencional d'institucions burocratitzades: «tots els partits, tots els moviments forts —segons Rovira (1914 [1979]: 67-68)— fan aqueixa mena de guerra de guerrilles i sistemàticament escampen fascicles i fulles arreu», i si les ciutats esdevenien centres d'activitat nacionalitzadora.

En conjunt, el que proposava Rovira era un programa integrador de diverses estratègies d'actuació per fer front al clima de «depressió política» existent després de la crisi interna de Solidaritat Catalana. La situació de la plataforma solidària era significativa perquè Rovira al·ludia implícitament al temps políticament determinat que comprenia qualsevol plataforma. No era, però, la crisi solidària allò que explicava el decandiment polític. La qüestió de fons era la manca d'acció nacionalitzadora de Solidaritat, la qual cosa podia haver-ne qüestionat la manca de catalanitat. La voluntat de pertànyer a una nació era substancial. No calia preocupar-se per la confrontació entre dretes i esquerres, ja que es tractava de partits nacionals catalans. La confrontació política entre tendències era comuna al conjunt

de nacions sense estat —Rovira esmentava l'exemple de l'oposició entre partidaris del penebista Sabin Arana i els nacionalistes republicans o les tendències polítiques a Irlanda. Com a fet substancial a la cultura política, la lluita entre partits no era la causa de la desnacionalització. El motiu essencial calia trobar-lo en la fallida d'una voluntat d'identificació nacional. Aquest era el problema real més que no les divisions orgàniques: «El nacionalisme català —remarcava Rovira (1914 [1979]: 64)— se troba avui en l'edat, no direm de la infantesa, però si de l'adolescència [...]. No són prou fondes les arrels del sentiment nacional, perquè no hi ha entre nosaltres la fe i l'abnegació que altres pobles demostren.» Militància conscient i sentiment nacional s'interconnectaven políticament. La «depressió política» podia ser combatuda amb un proselitisme eficaç.

El més rellevant d'aquesta situació era que Rovira denunciava la política de nacionalització de mínims presentada com a política de màxims. El fet que l'intel·lectual polític tarragoní hagués elaborat la HMN —aportació de la UFNR a una anàlisi comparada de les nacions emergents europees en el marc de preguerra (1912–1914)— li permetia de capgirar aqueixa suposició i concloure que el Principat estava per dessota del nivell de recobriment nacional d'altres nacionalitats d'Europa. Fer, per contra, una comparació satèl·lit entre Catalunya i Espanya esdevenia, segons Rovira, una limitació que impedia els catalans d'establir equivalències reals amb d'altres causes nacionals més avançades. En aquest sentit, la metodologia comparativa vers altres nacionalitats facilitava la crítica de la política d'imperialisme peninsular regenerador formulada per Prat de La Riba a *La nacionalitat catalana*. Abans de dur a terme un procés moral d'expansió peninsular era fonamental, a parer roviriana, endegar la idea de «Catalunya endins». Per aquesta raó, estudiosos de l'obra roviriana definiren LNC com a obra adreçada al «pla d'acció» interior, tal com platejaven Bladé (1984: 127) i Sobrequés (2002: 75).

L'opció de Rovira concretada a LNC s'avança pràcticament en deu anys a un dels aspectes que fou definidor de la nova plataforma Acció Catalana: la nacionalització dels catalans. Com reconegué l'historiador Joan-B. Culla (1980: 41), el text de Rovira contenia «una anàlisi aguda de problemes estructurals que encara ho són, plantejats en termes similars —l'ensenyament de la llengua, la crisi de la premsa [...], i suposa una síntesi doctrinal del “Catalunya endins” indispensable per a entendre el corrent “d'independentisme espiritual” que, el 1922, cristal·litzà en Acció Catalana».

La «depressió política» a la qual al·ludí Rovira a LNC tenia una causa principal: l'alienació nacional, el complex d'inferioritat dels compatriotes. L'autor, però, prescindia de qualsevol bri de pessimisme i aportava uns mitjans per superar aquesta situació. L'ús d'aquestes eines comportava «el conreu de l'esperit nacional i de les seves múltiples manifestacions». Rovira anà desglossant ambdues situacions suara esmentades i les resumí en quatre realitzacions encara avui prou vigents: *a)* difondre propaganda d'entitats patriòtiques en determinats productes per finançar-ne la tasca; *b)* incentivar la relació entre manifestacions esportives arrelades al país per fomentar el «conreu físic de la raça [sinònim aproximat a contingent ètnic]» (Rovira 1915: 3);⁹ *c)* incentivar el mecenatge adreçat a activitats culturals nacionals, i *d)* vincular els emigrats catalans a les finalitats nacionalitàries de l'interior. El conjunt d'aquests objectius tenia com a fil conductor un únic imperatiu: «l'ineludible deure patriòtic». En aquest sentit, Rovira, reiterant l'ús de la història comparada, recorregué a experiències que podien servir de model a alguna de les fites apuntades: la funció política de concentració nacional del Consell Nacional Txec, fundat el 1903,¹⁰ i la Lliga Gaèlica irlandesa, creada el 1903, associació dedicada a difondre la consciència lingüística entre els irlandesos, i els gimnasos patriòtics, els Sokols txecs fundats el 1862, els quals es basaven en la vinculació entre la formació física i la preparació intel·lectual.

Després de la publicació de LNC, la continuïtat immediata del treball cívic rovirà emfasitzava la progressiva despersonalització lingüística, cultural i històrica dels connacionals. Eren situacions que impedièn la consecució d'un estatus polític de normalitat per al Principat. La preocupació envers la sensibilització nacional a través de la consciència lingüística restà reflectida en articles com «L'escola», publicat a l'òrgan de la Unió Catalana de Badalona *Gent Nova*. En aquest cas, Rovira afirmava que el fet que l'Estat espanyol s'oposés a traspassar l'ensenyament primari a la Man-

9 Rovira quan es refereix a «raça» ho fa com a sinònim de «raça històrica»: «tipus social que s'ha format damunt d'un determinat territori per una llarga successió de gèneres. La raça històrica conté elements ètnics de tota mena».

10 Aquesta estratègia pot ser comparada amb l'orientació de la plataforma de concentració patriòtica, Palestra fundada el 1930. També ho pot ser amb part del projecte del Consell Nacional Català, fundat per Josep M. Batista i Roca als anys cinquanta. En conjunt, les organitzacions que articulen un moviment d'alliberament nacional tenen, entre els objectius fonamentals, la política de socialització de la consciència de pertinença de la nació sense estat emergent.

comunitat assenyalava una qüestió política perquè el que estava en joc era, en qualsevol cas, la catalanització dels estudis primaris, als quals Rovira atorgava una importància fonamental per difondre els principis de catalanitat. L'intel·lectual polític avisava que l'oposició a cedir l'ensenyament bàsic per part del Govern espanyol era perquè el primer ensenyament emmarcava unes primeres actituds cap a la identificació amb el país. Rovira (1915: 4) emfatitzava que:

La cosa que no és ni normal ni natural és que [les escoles] siguin castellanes i castellanistes. Portar el sentit de catalanitat a l'ensenyament no és fer política; és fer pàtria. L'educació patriòtica, sanament entesa, és una de les bases de l'ensenyament contemporani [...]. No es pot fer política a l'escola! —criden. Però mentrestant, a l'escola es donen uns llibrets de geografia i d'història que no parlen de geografia ni d'història catalanes; es llegeixen uns llibres de lectura amb prosistes i poetes que no són els nostres, que parlen de coses i de fets que no són els nostres, i es canta en himnes de ritme estrany un patriotisme postic i exòtic. Volem convertir l'escola, no pas en instrument de política catalanista, però sí en un instrument de la cultura catalanesca.

LNC constituí una articulació definitiva del discurs rovirà per impulsar el sentiment de pertinença. Així, Rovira entenia que calia observar la història com a punt de partença, com a referent evolutiu, però allò que calia assumir (i d'on l'èmfasi en el factor subjectiu o consciència) era el dret a l'autodeterminació, la base del qual arrelava en el procés d'autoreconeixement de la condició nacional dels pobles.

2. Voluntat política

La *Renovació doctrinal del nacionalisme* distingia entre nació natural i nació fonamentada en la voluntat política, expressada en el marc de la defensa del federalisme de Pi i Margall no pas com a doctrina abstracta, sinó com a expressió de l'organització dels pobles segons el lliure pacte, és a dir, de la lliure voluntat. LNC aportava l'anàlisi de la primera etapa de la construcció nacional, la conscienciació dels fets objectius que defineixen una nació, situació que possibilitava projectar el fet de ser nació (esperit o ànima nacionals). Rovira va sistematitzar la relació entre els factors objectius que definien una nació i els factors subjectius —consciència nacional i voluntat política— a *El nacionalisme* (1916). Aquesta fou la diferència fonamental amb la conceptualització nacional de Prat de la Riba.

La seva anàlisi apel·lava a una «mobilització ètica i cívica» envers les característiques identitàries tot just per superar l'estadi de cultura satèl·lit: una cultura legitimada, i percebuda com a pròpia, a través d'un *altre* sistema cultural i simbòlic oficialitzat per la cultura de l'estat aliè, contrària a aquella «independència espiritual» a la qual hom feia esment.¹¹ Un cop publicada LNC —balanç destacat en el moment de publicació de la política cultural en clau nacional de l'acció catalanista del vuit-cents i de la primeria del nou-cents (Rovira (1914 [1979]: 11–22)—, Rovira s'acoblava a les iniciatives de renovació de plataformes com la Unió Catalanista, aleshores favorable a incidir políticament. L'estela del programa nacionalitzador de Rovira (1915: 2) trobava el seu lloc quan, a través de *La Nació*, portaveu de la Unió Catalanista,¹² expressava el desig que es parlés més del catalanisme, que pressionés més «espiritualment» el cos civil. En la línia de l'acció conscienciadora de nacionalització, «un grau, un brau esforç de propaganda intensiva ha de ser fet».

Rovira, possiblement el teòric català contemporani que més ha aprofundit en la identificació amb la pròpia historicitat per part dels connacionals, destacava que la identitat nacional no era legítima per ella mateixa, sinó que era conseqüència d'un procés de vinculació —pel que fa a una planificació de la «nacionalització» de la llengua— a un projecte nacional (Nadal 1992: 165).

Aquest era un primer estadi per establir el que posteriorment hom ha definit com a «nació cultural». Amb tot, l'estadi de normalitat nacional-cultural, que es despenia de la prèvia interiorització dels factors territorials, culturals, econòmics i històrics, havia de ser projectat des de l'àmbit de la pertinença política. Per aquesta raó Rovira conclouia que la identitat

11 En aquest sentit, i gairebé cinquanta anys després, Joan Fuster concretava que aquesta situació, derivada del provincianisme, es caracteritzava «pel fet de girar entorn d'un centre sense poder incorporar-s'hi. La província mai no serà centre, i viu moralment —mentre es manté provinciana— d'allò que el centre li envia» (Fuster 1992: 206).

12 En termes generals, el problema radicava, segons Rovira, en la divulgació de la història cultural i política per aconseguir una consciència de pertinença, aleshores motiu de preocupació d'associacions polítiques com la Unió Catalanista. Precisament Rovira s'hi incorporà al si del Consell General aleshores presidit per Domènec Martí i Julià. Hi fou nomenat secretari d'acció cultural i social a la Junta Permanent del febrer de 1915 a fi d'impulsar «un nou període del catalanisme» en la reivindicació d'un procés de conscienciació nacional de la societat, que havia de ser la base de l'estructuració política del país.

col·lectiva era una resultant d'una estratègia política nacional autodeterminista.

La posició nacionalitzadora de Rovira formava part del programa de la construcció nacional dels intel·lectuals republicans i noucentistes institucionalitzat sota l'obra de la Mancomunitat i de l'IEC. Fou, però, una actitud que es projectà als anys vint i trenta —per mitjà d'una política cultural de la Generalitat republicana i, sobretot, a través del teixit associatiu vinculat indirectament o directa a partits nacionalistes i «separatistes» (segons expressió de l'època)—¹³ fins al cop d'estat dels militars espanyols africanistes. El període comprès entre 1914 i 1936 definí un model de pensament nacional policlassista la legitimitat del qual esdevingué referent entre noves capes intel·lectuals que aconseguiren refer, després de l'ocupació militar del Principat, unes mínimes infraestructures de reunió (per bé que, és clar, clandestines) i impulsar plataformes de publicació, ambdues iniciatives defensades indirectament per noves organitzacions polítiques com fou el Front Nacional de Catalunya, partit fundat el 1940. La certa infraestructura desenvolupada nuclearment als anys quaranta amb l'activació d'espais d'acció universitaris i acadèmics (represa de les sessions de l'IEC) havia de possibilitar, mitjançant campanyes de propaganda i d'acció, l'impuls incipient d'aquella «nacionalització» que espais politicoculturals de preguerra havien arribat a definir.

La primera etapa d'acumulació de forces de postguerra (entre la diàspora i l'interior) es caracteritzà durant els anys cinquanta i seixanta per una certa estabilització d'unes mínimes estructures de catalanització. Es tractava d'infraestructures de reunió —com foren les llibreries—, de formació (ensenyament amb llengua catalana) i de mobilització a fi de fixar algunes posicions de país que havien de ser complementades amb noves tàctiques i estratègies polítiques. Era des d'aquests àmbits formats per noves generacions, en graus distints de politització, que a la dècada dels anys seixanta l'obra de Rovira i Virgili era analitzada.¹⁴ No hi havia projecte

13 Un exemple de l'adscripció roviriana de militants nacionalistes que evolucionaren cap a l'independentisme (en aquest cas d'Estat Català) el tenim en el metge Josep Dencàs (Porta; Rubiralta; Villagrà 2024: 38).

14 Segons Felip Calvet i Teresa Rovira (2010: 55-57), després de l'ocupació militar del país entre 1938 i 1939, la primera editorial que a l'interior edità Rovira, un seu epíleg a les *Poesies* de Màrius Torres, fou el 1950 a càrrec d'Ossa Menor. La dècada dels seixanta fou quan més requesta tingué la publicació de l'obra de Rovira. El 1963 es publicà el *Teatre de la ciutat* per edicions Barcino. Posteriorment seguiren: *Els corrents ideològics de la Renaixença catalana*,

cultural (nacionalització), sense projecte arrelat a la comunitat nacional (voluntat política). El doble principi rovirà es projectava en un nou temps i formava part de la concepció ideològica de nous nuclis generacionals nacionalistes del Front Nacional de Catalunya i del «nou» independentisme del Partit Socialista d'Alliberament Nacional, i d'una historiografia nacional (Eva Serra i Puig).

Referències bibliogràfiques

- ALOMAR, Gabriel (2000): *Sportula (Articles d'El Poble Català, 1907-1908)*. Mallorca: Editorial Moll, Mallorca.
- BLADÉ DESUMVILA, Artur (1984): *Antoni Rovira i Virgili i el seu temps*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajóana.
- CALVET, Felip; ROVIRA, Teresa (2010): *Bibliografia d'Antoni Rovira i Virgili*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- CULLA, Joan-Baptista (1980): «Llibres de la història recent». *Serra d'Or*, núm. 246 (1 març 1980): 41.
- DIADA DE LA LLENGUA CATALANA: [«Manifest»], *Gent Nova*, núm. 733 (18 desembre 1915): 2.
- FONTANA, Josep (2005): *La construcció de la identitat. Reflexions sobre el passat i sobre el present*. Barcelona: Editorial Base.
- FREIXA, Mireia (2024a): «Les ciutats i l'espai intel·lectual a Catalunya (primera part) 1914-1936 (segona part)», *Revista de Catalunya*, núm. 326 (abril maig juny 2024): 119-121.

també publicat per Barcino (1966); el 1968 Edicions 62 publicà *Prat de la Riba* —selecció de textos i pròleg d'Isidre Molas— i *Viatge a l'URSS* —pròleg de Joaquim Molas; el 1969 sortiren publicades per Barcino les *Siluetes de catalans*, amb pròleg de Domènec Guansé.

El concepte de nacionalització definit per Rovira pot ser susceptible de ser contraposat al «complex d'inferioritat». Entès, aquest darrer terme, com a submissió cultural i política (traduïda en ressentiment i prejudici cap a la pròpia historicitat) conscientment assumida per part d'unes elits envers la cultura i política de la metròpoli (=estat-[nació]'). Aquesta manifestació fou un dels temes preponderants de la crítica d'intel·lectuals (sociòlegs, antropòlegs, historiadors) a la dècada dels anys seixanta als Països Catalans, i d'una manera prou concretada, entre el nacionalisme valencià i l'independentisme modern, aleshores emergent, del Principat. Sobre la traducció del prejudici i del ressentiment envers la pertinença a un àmbit territorial (Ninyoles 1969: 22-23).

- FREIXA, Mireia (2024b): «Les ciutats i l'espai intel·lectual a Catalunya 1914-1936 (segona part)», *Revista de Catalunya*, núm. 327 (juliol-agost-setembre 2024): 103-104.
- FUSTER, Joan (1962 [1992]): *Nosaltres, els valencians*. València: Generalitat Valenciana.
- NADAL, Josep Maria (1992): *Llengua escrita i llengua nacional*. Barcelona: Quaderns Crema.
- NINYOLES, Rafael Lluís (1969): «Catalunya i València: repte i resposta», *Tele-Estel* núm. 158 (31 octubre 1969): 22-23.
- NOGUÉ I FONT, Joan (1991): «La Geografia Política Contemporània i l'Estudi del Nacionalisme» dins *Primer Congrés Català de Geografia*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, IEC: 571-579.
- PORTA I CAPDEVILA, Frederic J; RUBIRALTA I CASAS, Fermí; VILLAGRASA I HERNÁNDEZ, Fèlix (2024): *Josep Dencàs i Puigdollers. El conseller mai-leït (1900-1936)*. Barcelona: Editorial Base.
- PLA, Josep (1969): *Homenots*, «Primera Sèrie», *Obra completa*, Vol. XI. Barcelona: Destino.
- PLANA, Alexandre (1911): «L'orientació de la SC de E», *El Poble Català*, núm. 2340 (5 agost 1911): [1].
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1909): «C.N.R. “Fivaller”. Conferència den _____», *El Poble Català*, núm. 1671 (21 juny 1909): [2].
- (1910): «La vida barcelonina», *El Poble Català*, núm. 1838 (14 març 1910): [1].
- (1911): «Com nasqué l'idea de la Societat», *El Poble Català*, núm. 2340 (5 agost 1911): [1].
- (1913): «Diàlec dels catalans», *Renaixement*, núm. 150 (16 octubre 1913): 488-489.
- (1914 (1979) [edició a cura d'Antoni Jutglar]): *La nacionalització de Catalunya/Debats sobre'l catalanisme*. Barcelona: Altafulla.
- (1914b): «Discurs presidencial pronunciat per Don Antoni Rovira i Virgili en l'acte inaugural de l'Esquerra Catalanista celebrat la nit del 18 de juny de 1914», *La Nació. Porta-veu de l'Esquerra Catalanista*, núm. 2 (24 juny 1914).
- (1915a): «Idees i acció», *La Nació*, núm. 3 (17 juliol 1915): 2.
- (1915b): «L'escola», *Gent Nova*, núm. 715 (15 agost 1915): 4.
- (1915c): «Ideari de guerra. La raça», *Renovació. Setmanari nacionalista republicà*, núm. 121 (25 desembre 1915): 3.

- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1916): «L'escola, instrument de nacionalització», *Gent Nova*, núm. 767 (14 agost 1916): 2.
- SERRA I PUIG, Eva (1989): «Una aproximació a la historiografia catalana. El nostre segle», *Revista de Catalunya*, núm. 27 (febrer 1989): 43-45.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume (2002): *Antoni Rovira i Virgili. Història i pensament polític*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, Barcelona.
- WIFRED (pseudònim d'Antoni Rovira Virgili) (1909): «La cultura catalana», *L'Esquella de la Torratxa*, núm. 1575 (5 març 1909): 146-147.
- (1911a): «El nou període de la renaixença catalana», *L'Esquella de la Torratxa*, núm. 1686 (21-IV-1911): 242.
- (1911b): «La patria y la joventut», *L'Esquella de la Torratxa*, núm. 1717 (24-XI-1911): 738.

ROVIRA I VIRGILI I LA CREACIÓ DE LA REVISTA DE CATALUNYA

Josep M. Roig Rosich
jmroigr@gmail.com

Abans de parlar de la creació de la *Revista de Catalunya* crec que pot ser útil fer referència a un aspecte, penso que destacable, que té relació amb el tema a tractar. Per tant, inicialment, voldria aportar alguna pinzellada complementària i relativament poc esmentada sobre Antoni Rovira i Virgili, que és presentar-lo com a promotor cultural i polític, a més de recordar que fou un home polièdric i polifacètic difícil d'enquadrar. Efectivament quan ens apropem a ell, una de les coses que sorprèn i ens fa admirar-lo són les moltíssimes facetes com a persona i com a intel·lectual. Així el podem analitzar com a historiador, periodista, polític, teòric del nacionalisme, gramàtic i fins i tot poeta o autor teatral, ja que és, sens dubte, un dels escriptors en català més prolífics de l'època contemporània. Però encara fou molt més: empresari, editor, creador de plataformes cíviques i polítiques... Fou ben bé el que s'acostuma a anomenar un intel·lectual compromès.

Anna Sallés, en la «Introducció» al *Resum de la història del catalanisme* de l'autor tarragoní, ho sintetitza així:

La personalitat d'Antoni Rovira i Virgili es configura a partir de dos eixos: d'una banda, la reflexió teòrica sobre el fet nacional català i el nacionalisme; de l'altra, la voluntat d'incidir, a través de l'acció, en la transformació democràtica de Catalunya. Rovira i Virgili és un intel·lectual que fa de la política la prolongació natural de la seva reflexió teòrica. El combat polític i el combat ideològic són complementaris. (Sallés 1983: V)

Centrant-nos, tanmateix, en el que hem apuntat de Rovira i Virgili com a promotor d'iniciatives culturals i polítiques, en podem esmentar algunes de limitades al període entre 1910 i 1931. Aquesta serà una etapa dinàmica, creativa, amb una capacitat de treball que mantindrà sempre, malgrat la sordesa que començava a afectar-lo.

1910. Funda la Societat Catalana d'Edicions, empresa dedicada a editar obres d'autors catalans del moment.
S'afilia al Centre Nacionalista Republicà, que posteriorment s'integrarà a la Unió Federal Nacionalista Republicana.
1912. Crea el setmanari *Revista de Catalunya*, de curta durada.
Publica *Història dels moviments nacionalistes* (3 volums).
1914. Abandona la Unió Federal Nacionalista Republicana i *El Poble Català* en senyal de disconformitat amb el Pacte de Sant Gervasi i lidera l'Esquerra Nacionalista i el seu portaveu, el setmanari *La Nació*. El 1915 Rovira i Virgili s'integra a la Unió Catalanista, dirigida per Martí i Julià.
Publica *La nacionalització de Catalunya*.
El mateix any passa a dirigir la secció de premsa de la Mancomunitat.
1915. Comença a publicar *La guerra de les nacions* (5 volums, 1915-1925)
Publica *Debats sobre el catalanisme*.
1916. Apareixen *El nacionalisme*, *Els valors ideals de la guerra* i *Gramàtica elemental de la llengua catalana*. Alguns d'aquests títols s'han reeditat posteriorment, la qual cosa significa que tenen interès encara avui.
1917. Publica *Nacionalisme i federalisme*.
1918. Edita i dirigeix l'*Anuari de Catalunya 1917*.
1922. Participa en la Conferència Nacional Catalana. Hi presenta una de les quatre ponències: «Actuació del nacionalisme davant de l'Estat espanyol». D'aquesta conferència en sortirà el nou partit Acció Catalana, amb Bofill i Matas de president, i Nicolau d'Olwer i Rovira i Virgili com a vicepresidents.
Publica *Pau Claris: estudi biogràfic i històric*.
Comença a publicar la monumental *Història nacional de Catalunya* (7 volums, 1922-1936).
1923. Amb l'adveniment de la dictadura de Primo de Rivera s'exilia un mes a França. Surt del port de Tarragona, en un vaixell de càrrega, juntament amb Nicolau d'Olwer i Leandre Cervera i s'instal·la a Tolosa de Llenguadoc. Hi funda, juntament amb altres intel·lectuals, el

- setmanari polític *OC* (1924). El seu exili dura poc temps i aviat pot retornar a Catalunya.
1924. Deixa el càrrec de cap del servei de premsa de la Mancomunitat de Catalunya.
Crea la *Revista de Catalunya*.
1927. En plena dictadura primoriverista funda el diari *La Nau*. És una iniciativa que satisfà una de les grans il·lusions de la seva vida, ja que així fa realitat la seva vocació de periodista.
1928. Publica *Teatre de la natura*.
Crea el setmanari infantil *Jordi*. Dura de febrer a agost de 1928. És el que conté més elements noucentistes i possiblement el de més qualitat de tot el període, tant pel que fa a continguts com a presentació, però significa un daltabaix econòmic important i negatiu. Rovira i Virgili té aleshores quaranta-sis anys i continua sent un emprenedor fins a la temeritat. Està immers en la redacció i edició de la *Història nacional de Catalunya* (el volum IV es publica el 1926 i el V el 1928) i el mateix any 1928 posa en marxa la Fundació Valentí Almirall amb la soterrada intenció de minar la dictadura amb activitats politicoculturals, a partir d'una institució cultural.
1929. Publica *Els polítics catalans*.
1930. És un dels fundadors d'Acció Republicana de Catalunya, partit republicà i catalanista que té com a portaveu el diari *La Nau*.
1931. De la fusió de l'anterior partit (Acció Republicana) i Acció Catalana neix el Partit Catalanista Republicà, del qual Rovira i Virgili —juntament amb Jaume Bofill i Matas—és un dels dirigents. El nou partit es crea davant la perspectiva de les eleccions del 12 d'abril que van portar la República, però en sortirà derrotat.
En els anys posteriors seguirà compromès amb el periodisme i la política, i arribarà a ser president del Parlament de Catalunya a l'exili.

S'ha dit que només per haver creat la Societat Catalana d'Edicions, haver fundat la *Revista de Catalunya*, haver escrit la *Història nacional de Catalunya* i haver assumit un determinat compromís polític de primera línia, ja és un referent indiscutible des del punt de vista cultural, periodístic i polític de Catalunya. Tot i així va anar molt més enllà: va publicar més de 75 llibres i més d'11.000 articles en obres de tota mena i de molts

indrets. Són unes xifres que impressionen si, a més, pensem que va donar centenars de conferències, va viatjar, va adquirir compromisos polítics de manera activa i que va viure uns anys inestables i difícils.

Antecedents de la Revista de Catalunya

Una primera notícia d'aquesta capçalera la trobem en la *Història de la premsa catalana* de Joan Torrent i Rafael Tasis, en la qual ens parla d'una publicació amb aquest nom apareguda el 1862 en castellà i editada per Salvador Manero; va durar poc més d'un any. El 1896 n'apareixerà una altra ja en català, dirigida per Josep M. Rabassa, també de curta durada; va tancar l'abril de 1897 tot i haver aconseguit col·laboradors de notable prestigi, com ara Víctor Balaguer, Miquel Costa i Llobera, Lluís Duran i Ventosa, Àngel Guimerà, Francesc Maspons i Anglasell, Enric Prat de la Riba, Josep Puig i Cadafalch, entre altres (Torrent i Tasis 1966: 221).

Un nou intent, aquest ja protagonitzat per Rovira i Virgili, serà a l'abril de 1912 i el podem considerar un precedent de la definitiva del 1924. Amb una periodicitat setmanal tenia una aparença de diari però era una publicació més petita de mida, amb setze pàgines, a dues columnes, senzilla però ambiciosa culturalment i políticament. Se'n van publicar únicament tretze números i l'últim va aparèixer el 26 de juny del mateix 1912. El Rovira d'aquest any era ja un periodista reconegut i a Catalunya hi havia un debat obert entorn de la creació de la Mancomunitat. No és agosarat intuir que Rovira i Virgili pensés a crear una plataforma per influir en aquest debat i també es pot pressuposar que fou un intent de proposar un altaveu a la UFNR com a alternativa a la Lliga i, alhora, influir en la important assemblea de la Unió Catalanista que es preparava a Tarragona aquest mateix any.

A la presentació del primer número s'hi deia:

No hi ha avui a Catalunya una veritable revista a la moderna. No hi ha una revista que sigui un ampli i complet resum de la vida complexa de la pàtria nostra i que, alhora, informi el públic català del moviment d'idees i de fets del món contemporani [...] Doncs aquesta revista que aquí no existeix, nosaltres intentem fer-la amb la nostra *Revista de Catalunya*.

Dos seran els objectius primordials: fer «uns arxius de la vida catalana i un port català d'importació de les idees i dels fets exteriors. En quant a tendències» —segueix—, «serà, a l'ensems fermament nacionalista i libe-

ral». Es volia adreçada a «una joventut estudiosa, disciplinada, serenament entusiasta». Per problemes econòmics i de difusió, al cap de tres mesos en va haver de suspendre la publicació, malgrat haver aconseguit les col·laboracions de Claudi Ametlla, Gabriel Alomar, Ignasi Ribera i Rovira, Ramon Noguer, Alexandre Plana, Carles Soldevila, etc. Noms, en bona part, que també col·laboraven a *El Poble Català*, molt proper ideològicament.

1924, naixement de la Revista de Catalunya

Amb l'experiència adquirida el 1912, el 1924, en plena dictadura de Primo de Rivera, apareixerà l'emblemàtica *Revista de Catalunya*. Era una empresa arriscada perquè el règim dictatorial aplicava una dràstica censura als diaris, per un anticatalanisme radical i per un intent de desvertebrar les columnes essencials que enfortien el catalanisme cultural i polític que promovia la Mancomunitat. Aquesta institució fou una de les primeres en ser perseguida i finalment suprimida, amb la qual cosa el procés ascendent i modernitzador que vivia Catalunya es va veure estroncat, especialment la cultura catalana, la qual va quedar, enfront d'un govern enemic, desprotegida i sense cap institució pública que la pogués defensar dels atacs a què tornava a estar sotmesa.

En aquest context i en defensa d'una llengua i una cultura catalanes reprimides i amb clara voluntat d'afirmació nacional, naixerà la *Revista de Catalunya*. El seu promotor, Antoni Rovira i Virgili, havia sabut captar la necessitat d'un mitjà periodístic que fes de portaveu d'una ciutadania que se sentia reprimida i en oberta oposició a la dictadura. I aquí hi cabia un sector majoritari d'intel·lectuals, però no únicament, sinó també un públic lector nou, jove, masculí i femení, a qui l'obra de la Mancomunitat havia obert horitzons i capacitats.

Com hem indicat, el record de l'intent periodístic fracassat del 1912 hi era ben present; per tant, abans de fer el salt endavant, va procurar garantir-se uns 500 subscriptors i un capital inicial d'unes 7.500 pessetes aconseguides amb aportacions voluntàries o com a avenç de subscripció. Les donacions o avançaments podien ser de 50, de 100, 200 o fins a un d'extraordinari de 500 pessetes. La fita es va aconseguir a primers de juny, però de fet el projecte de revista ja venia gestant-se de molt abans. Així, a *La Publicitat* (diari del qual Rovira i Virgili era aleshores un col·laborador fidel i imprescindible) del 18 de maig de 1924, surt a primera pàgina un

editorial titulat «*La Revista de Catalunya*» i al costat una columna amb l'encapçalament «per la creació d'una revista catalana d'idees» signada per «Els fundadors de la Revista de Catalunya». En el primer s'afirma que la publicació ja compta amb tots els elements intel·lectuals, literaris i tècnics necessaris i que l'èxit depèn del factor econòmic, i que aquest està pràcticament resolt.

A la notícia que l'acompanya es diu que es vol fer «una publicació que en tots conceptes honori la terra catalana i compleixi bé la seva missió intel·lectual i patriòtica», i que el director serà Antoni Rovira i Virgili. Insisteix que cal fer possible un «instrument de cultura nostrada i d'internacionalització cultural que representa una revista d'idees». Aquestes seran les primeres notícies publicades sobre la revista i les seves intencions. Per contrast i com a context podem indicar que a sota d'aquests textos hi ha la notícia de la suspensió de *La Veu de Tarragona* per l'autoritat governativa.

Troblem més novetats a *La Publicitat* del 14 de juny de 1924. Sota el títol «Com serà la *Revista de Catalunya*», es desglossen les bases de la imminent publicació. A la pregunta de «Per què surt?» respon que perquè «avui no tenim a Catalunya una completa revista d'idees i de cultura a l'estil de la *Nineteenth Century* o la *Revue de Des Mondes* o com tenen molts països grans d'Europa o petits, com els dels Balcans, Danubi o Bàltic». No és —segueix— «una improvisació, una pensada, un cop d'entusiasme. És una iniciativa molt llargament meditada». Sortirà sense menystenir cap de les que ja es publiquen, sinó amb l'ambició de completar-les perquè «la vida ens ha ensenyat que els esforços honestament ambiciosos reïxen més sovint que els esforços modestos, si hom posa la voluntat i el treball a l'alçada de l'ambició», i sorgeix alhora «unint en un esforç de voluntat la satisfacció d'una necessitat espiritual de la cultura catalana i l'assoliment d'una vella il·lusió personal». A continuació es pregunta «Per què fem una Revista Nova?» i ho explica dient que respon a una concepció diferent de les que hi ha en aquell moment i amb la voluntat de coexistir amb totes. Sobre «La base econòmica» diu que «A hores d'ara la publicació de la *Revista de Catalunya* està assegurada per tot el primer any [...] si tenim llibertat».

Informa que tindrà dues parts diferenciades: una primera amb assaigs o estudis referents a temes polítics i humanístics en general, fets pels millors autors del moment, i una segona, que contindrà notícies i cròniques sobre activitats culturals catalanes i internacionals, ressenyes de llibres i «resums documentats i fidels dels debats d'idees».

El 17 de juliol de 1924 apareix el primer número, en el qual trobem col·laboradors com ara Ferran Soldevila, Josep Pla, Domènec Guansé, Prudenci Bertrana, Carles Rahola, Ferran Valls i Taberner, Carles Soldevila, Feliu Elies (amb els pseudònims Apa i Joan Sacs), a més del mateix Rovira i Virgili i d'altres. Entre aquests col·laboradors habituals hi predominen els joves, com Tomàs Garcés, Joan Crexells, Melcior Font o Josep Pla, que no arriben als trenta anys el 1924. El de més edat serà Prudenci Bertrana, amb cinquanta-set anys, seguit de Feliu Elies, amb quaranta-sis. Sobre el seu tarannà com a director, Domènec Guansé ens explica l'anècdota següent:

L'ordre de les seccions és variable, però el director no admetia suggeriments que modifiquessin substancialment la pauta que s'havia imposat. Així, quan demanà una col·laboració fixa a Puig i Ferrer i aquest s'apressà a oferir-li una novel·la, ho refusà, tot precisant: «La *Revista de Catalunya* no publica novel·les, ni contes, ni poemes. Feu unes "Memòries", doneu la cara, no digueu més que la veritat; no us en penedireu». Puig, mig a contracor, acceptà. I no se'n penedí: va començar a escriure *Camins de França*. (Guansé, 1974: 28)

Així, de manera regular, entre els números 26 i 43, corresponents als anys 1926-1928, van aparèixer els primers lliuraments d'aquesta obra en forma d'articles autobiogràfics. Un altre tret del director ens l'explica a l'article esmentat el mateix Guansé, que hi va treballar de prop: «[Rovira] Deixava els seus col·laboradors plena llibertat ideològica, i fins i tot n'estimulava les controvèrsies.»

Tampoc no hi van faltar autors de la resta dels Països Catalans, com ara Joan Alcover, Miquel Ferrà, Marçal Pascuchi o Joan Hernández de les Illes, o Francesc Amela del País Valencià, o el perpinyanès Víctor Crastre.

Finalment, cal remarcar també la col·laboració d'intel·lectuals d'arreu, que constituïen un grup d'estrangers més que destacable. Com a exemple podem esmentar uns pocs noms, com ara: Eduard Benes, ministre d'Afers Exteriors de Txecoslovàquia i posteriorment president; William James Entwistle, lingüista, professor d'Oxford i membre de l'Institut d'Estudis Catalans; Arturo Farinelli, filòleg, romanista italià, estudiós de les literatures hispàniques; Emil Ludwig, escriptor i periodista alemany, autor de diverses biografies de gran popularitat; Paul Reynaud, polític francès que el 1940 arribaria a primer ministre de França, i Henry de Varigny, metge francès estudiós de la teoria de l'evolució. Podríem afegir-hi encara alguns col·laboradors, com ara Henri Bidou, Hilaire Belloc, Eurico Rocca, Geor-

ges Scalle, Paul Valéry, Ricard A. Latham, etc.; alguns amb articles originals, altres de traduïts procedents de diverses publicacions.

Tanmateix, ben bé es pot afirmar que quasi la meitat dels textos de tota la primera etapa (1924-1929) van ser redactats per Rovira i Virgili i signats per ell, o bé amb les seves inicials o pels diversos pseudònims que va utilitzar, fos amb articles sobre història, sobre l'actualitat, temes internacionals, o sobre «Els pobles i els estats» referents a diverses nacionalitats europees amb estat o sense. De fet, fou el protagonista de gairebé tot, en les seves múltiples facetes de periodista, director i emprenedor total.

Pel que fa als continguts podem destacar el seu caràcter pluridisciplinari, amb predomini de la història, la literatura, la política d'actualitat i les manifestacions culturals en sentit ampli. Tant l'estructura bàsica, com l'ètica, com la nòmina de col·laboradors van variar poc al llarg dels seixanta números que va dirigir, fins al novembre-desembre de 1929. I és que tot plegat responia a un projecte programàtic i paradigmàtic; pensat, estudiat i planificat, amb voluntat de continuïtat, cosa que efectivament serà així, ja que es mantindrà amb petites variacions, quasi insignificants, al llarg de tota l'etapa roviriana. Cal destacar l'interès que va mantenir sempre pel que es publicava fora de les fronteres, fet que s'adiu perfectament amb el tarannà del seu fundador especialitzat en la política i història internacional.

Si ens plantegem la tendència política de la *Revista* podem afirmar que, en termes generals, era catalanista, liberaldemocràtica, però oberta a totes les tendències de l'espectre polític pròpiament català. Més en concret podem observar com hi predominen els afiliats o simpatitzants d'Acció Catalana (Rovira i Virgili, Ferran i Carles Soldevila, Crexells, Pla...), però també n'hi trobem de la Lliga Regionalista (Valls i Taberner, Ferran i Mayoral...) i republicans catalanistes (Batista i Roca, Maspons i Anglasell, Prudenci Bertrana...).

Sobre les referències culturals del moment, respecte a les grans propostes d'aquell període, modernisme o noucentisme, també una resposta globalitzadora pot ser l'adequada. I és que si bé la cronologia vital del seu creador la podia fer més propera als criteris modernistes, la joventut de molts dels seus col·laboradors la podien decantar cap al segon. Així, doncs, una resposta eclèctica crec que no seria una fórmula fàcil de promís, sinó un veritable retrat del que es va produir.

Pel que hem dit es poden intuir els lectors a qui anava adreçada la revista: un públic que podia ser ampli i divers, no necessàriament erudit

ni especialista, però sí amb una cultura general extensa, molt adequat al context, ja que aleshores es vivia un afany culturalitzador, de democratització de la cultura, que feia que la base social fos cada vegada més àmplia.

Consolidació de la Revista

La *Revista de Catalunya* va tenir èxit; va ser molt ben acollida en els cercles literaris, polítics i intel·lectuals catalanistes. La seva varietat temàtica la feia assequible a públics diversos; la vàlua dels col·laboradors era una garantia, i la defensa de la catalanitat enfront d'una dictadura repressora i despòtica li oferia un valor afegit.

Pocs dies després de la publicació del primer número, el 8 d'agost, la revista *Art Novell*, després de comparar-la amb altres estrangeres, descrivia la *Revista de Catalunya* així: «Presentació acurada, impressió perfecta i col·laboradors excel·lents —els noms d'en Rovira i Virgili, Ferran i Carles Soldevila, Valls i Taberner, Garcés, Pla, etc., en són bella prova— són les característiques de la novella i ja gran revista. És d'agrair a aquests catalans la seva tasca, que tan alt posa, arreu del món, la cultura catalana.» I una prova del seu èxit es pot llegir a *La Veu de Catalunya* del 4 d'agost de 1924:

Ha quedat esgotat el segon tiratge de la *Revista de Catalunya*. Des d'ara és impossible el servir les noves demandes de llibreries, quioscos i corresponsals, car no en queda sinó un reduït lot per a l'administració. Caldrà fer, més endavant, un tercer tiratge. Els que en desitgin exemplars són pregats d'indicar-ho, a fi que puguin quedar ateses totes les demandes.

Com he indicat en un altre lloc, la bona arrencada de la *Revista de Catalunya* es va anar consolidant al llarg dels tres o quatre primers anys. Tot i així, les traves provinents del poder es feien notar, i la censura, omnipresent en les publicacions catalanes, era un obstacle important. Sobretot en una revista que volia analitzar l'actualitat i reflexionar sobre la situació política de Catalunya, Espanya i el món, i fer-ho en català. I el perill no era només la supressió de textos, sinó les elevades multes, el tancament de la publicació o el processament o desterrament dels periodistes. En diversos números de la *Revista* trobem empremtes visibles del pas de la censura, però mai d'una manera dràstica, penosa o irreversible. Amb tot, la redacció no va renunciar mai a representar el paper d'una oposició seriosa, crítica i catalana.

Altres plataformes van sorgir promogudes per aquesta aspiració democràtica i van diversificar així l'oferta cultural, alhora que s'adreçaven a nous públics, com ara el femení, juvenil, infantil, etc. En són un exemple la *Revista de poesia*, *La Paraula Cristiana*, *Criterion*, *Actualitats*, *La Mainada*, *Jordi*, *La Nau*, *El Matí*, *Mirador*, etc. Tot això fou possible perquè la dictadura menyspreava les manifestacions intel·lectuals, ja que les considerava elitistes i minoritàries i, més encara, les que es publicaven en forma de llibre; i algunes d'aquestes publicacions —entre les quals la *Revista de Catalunya*— en tenien tota l'aparença.

Primera crisi i suspensió temporal

Cap a finals de la dècada dels anys vint, Rovira i Virgili estava immers en una activitat frenètica com a periodista, historiador i polític. Va viure de manera propera les primeres crisis internes del catalanisme, i en el món de la premsa va perdre fermesa i va emprendre aventures arriscades econòmicament. La inestabilitat política de finals de la dictadura, el combat cultural que des d'aquest àmbit va procurar mantenir, juntament amb el prestigi que havia aconseguit i que li comportava obligacions i compromisos, a més de la inestable situació econòmica, tot, inevitablement, s'havia de reflectir en la seva dedicació a la *Revista*.

Així, i malgrat la bona empenta inicial, a partir de finals de 1928 es perceben uns símptomes de crisi a la *Revista* que desembocaran en el número 60 (corresponent a novembre-desembre de 1929), que és quan es produirà la primera suspensió temporal. Aleshores s'aturarà vuit mesos i Rovira i Virgili en deixarà la direcció.

Dificultats de pagament, manca d'originals, impuntualitat d'alguns escriptors, algunes crítiques de la gestió de Rovira, creixent interès del públic per la política més que no pas per la cultura..., són factors que directament o indirecta afectaran negativament la *Revista de Catalunya*. Això, afegit a l'augment de publicacions que ja hem indicat, i d'altres que apareixeran a finals de la dictadura, vindran a competir amb la proposta de la publicació roviriana. En aquest últim aspecte podem esmentar *Arts i Lletres* (1927), *La Nova Revista* (1927) o *Esplai* (1927), *L'Opinió* (setmanari) (1928), *Mirador* (1929), *Ginesta* (1929), *Ideari* (1929) o *Foc Nou* (1929).

En definitiva, el que volem assenyalar és que segurament és simplificador reduir la suspensió de la *Revista de Catalunya* a factors econòmics. Sens dubte aquests van ser importants, però també hi va haver una multi-

licitat de circumstàncies que probablement hi van ajudar. Si l'obra i ànima de la revista va ser sempre el seu creador i director, també ell devia ser determinant a l'hora d'haver d'interrompre la publicació. El 1928 Rovira i Virgili tenia quaranta-sis anys i, com hem dit, estava immers en una quantitat d'iniciatives culturals, polítiques, econòmiques i periodístiques, totes absorbents i atüidores, que només enumerar-les causa vertigen. En aquest curt termini que va de 1928 a 1930 posava en marxa la Fundació Valentí Almirall com a plataforma politicocultural per oposar-se a la dictadura, va patir un daltabaix econòmic amb la revista *Jordi* i el diari de nit *La Nau*, va publicar *Teatre de la Natura* (1928) i enllestia *Els polítics catalans* (1929), estava abocat en la redacció i edició de la *Història nacional de Catalunya*, ja que aquest mateix any 1928 va publicar el volum V i redactava amb presa el següent, i, sobretot, passava per una etapa políticament difícil i complexa, en la qual s'allunyava d'Acció Catalana i preparava un nou partit denominat Acció Republicana de Catalunya. Això li va comportar deixar de col·laborar a *La Publicitat*, mitjà en el qual escrivia ininterrompudament des del 1922, havent dimitit dels càrrecs del consell de direcció i de redacció del diari. Tot plegat apunta a unes desavinences politicoideològiques que l'havien de trasbalsar notablement. Tots aquests factors, units als evidents problemes econòmics de la *Revista de Catalunya*, dels quals hi ha proves fefaents, expliquen molt més comprensivament la decisió d'interrompre la publicació produïda el desembre de 1929.

Represes posteriors

Tanmateix no va ser un tancament sinó una interrupció de vuit mesos. El setembre de 1930 reapareixia sota la direcció de Ferran Soldevila i, malgrat que Rovira i Virgili deixava la direcció i que s'havia compromès a continuar col·laborant-hi, en aquest període no apareixerà enlloc el seu nom ni hi haurà cap escrit d'ell. El moment semblava propici per a una publicació com aquesta, ja que es vivia en plena *dictatova* del general Dámaso Berenguer, la qual es manifestava més tolerant i, en conseqüència, amb menys repressió, més llibertats i menys censura.

Però aquesta recuperació de la *Revista* serà breu i s'acabarà el desembre de 1931 sobretot per dificultats econòmiques, havent-se'n publicat setze números. Soldevila ja havia tingut un paper important en l'etapa inicial i va intentar una certa continuïtat mantenint bastants dels antics col·laboradors i introduint-hi uns petits canvis per superar els problemes

anterior. De fet, en l'editorial del seu primer número deia que la *Revista* no havia desaparegut, sinó que únicament havia frenat el seu ritme de publicació; però no va aconseguir fer-la gaire més perdurable.

D'aquest període cal destacar el número monogràfic del maig de 1931, en el qual el nou director feia una crònica exemplar dels resultats de l'abril anterior i els primers passos de la República Catalana i la posterior Generalitat de Catalunya, així com també s'hi recollien altres articles sobre la proclamació de la República a la resta de Països Catalans. Malgrat tot no va ser possible una continuïtat de llarga durada.

Més endavant aquesta nova Catalunya autònoma i republicana devia enyorar o necessitar una revista de les característiques de catalanitat, democràtica i de bon nivell cultural, i fou així com el conseller de cultura Ventura Gassol va decidir reprendre-la el 1934 posant-la sota la protecció de la Generalitat. Aquesta dependència va esdevenir desafortunada, ja que els fets polítics del 6 d'octubre d'aquest any van comportar-ne el tancament. Se n'havien publicat cinc números sota la direcció no explícita de Josep V. Foix, sense cap intervenció de F. Soldevila i una de menor de Rovira i Virgili.

La reaparició següent fou en plena guerra, el gener de 1938, també vinculada a la Generalitat, amb el suport del conseller de Cultura Carles Pi i Sunyer i finançada per la Institució de les Lletres Catalanes. I és que novament la difusió, defensa i protecció de la cultura catalana fou un dels objectius enmig de l'enfrontament bèl·lic que es manifestà en diversos àmbits, com ara escoles, biblioteques, premis literaris, etc. Així és com es va pensar a recuperar una capçalera emblemàtica, però tampoc no va poder ser una publicació persistent, ja que va haver de desaparèixer el desembre del mateix any quan se n'havien publicat dotze números, amb les tropes franquistes a les portes de Catalunya. Com que s'havia mantingut la numeració des de l'inici, aquests foren del 82 al 93. Ara hi trobem implicats Antoni Rovira i Virgili, Ferran Soldevila i una llarga nòmina d'intel·lectuals dels més prestigiosos i compromesos de l'època. Presidia el consell de redacció o era el redactor en cap fent les funcions de director, Armand Obiols.

El disseny de la portada era força diferent però essencialment el contingut es mantenia semblant als números anteriors, sense defugir, tanmateix, el compromís i les referències a la lluita al front i al carrer; això al costat dels articles de poesia o de creació literària. I, com hem dit, ara hi trobem articles de Rovira i Virgili i de Ferran Soldevila (a més de formar

part també del consell de direcció) i dels intel·lectuals compromesos que lluitaven des del front cultural i que eren majoria a Catalunya (Pompeu Fabra, Josep Pous i Pagès, Ventura Gassol, Jaume Serra Húnter, entre altres), a més del suport explícit dels consellers Carles Pi i Sunyer i d'Antoni M. Sbert. Són dotze números que donen testimoni d'una voluntat de defensa i de lluita per servir una cultura i un país en les circumstàncies més difícils.

Aquesta etapa tindrà continuïtat a l'exili a París, avalada per la Fundació Ramon Llull, dirigida per l'exconseller Antoni M. Sbert. Seran cinc números (del 94 al 98, del desembre del 1939 a l'abril del 1940). No hi figura cap director, però sí un consell directiu, i continua com a cap de redacció Armand Obiols. La realitat de l'exili es veurà reflectida en una nova secció titulada «Catalans al món», útil per donar notícia dels catalans escampats per Europa i Amèrica. El juny de 1940 França serà ocupada pels nazis i tant la seu de la Fundació Ramon Llull com l'impremta on es produïa la *Revista* van ser ocupades i desmantellades. Sembla que ja estava enllestit el número 99, dedicat a Joan Lluís Vives.

A l'exili durant el franquisme

La virulència anticaltalana del franquisme feia impossible una publicació com la *Revista de Catalunya*, però el seu bon nom va ser recollit a l'exili en més d'una ocasió. La primera va ser a Mèxic, que havia acollit un nombre important d'exiliats catalans. Allí, a primers del 1943, s'hi va publicar un número triple (99, 100 i 101) corresponent al primer trimestre d'aquell any. Al darrere hi torna a haver la mà d'Antoni M. Sbert (delegat a Mèxic de la Fundació Ramon Llull) i de Jaume Serra Húnter. El consell de redacció era presidit per Pompeu Fabra i en el Comitè de Redacció hi trobem Antoni Rovira i Virgili i Ferran Soldevila entre d'altres. Continuà sent, més que mai, una revista pluridisciplinària i amb la majoria de col·laboradors provinents de l'exili mexicà. No va tenir continuïtat.

Tornarà a aparèixer a París el 1947 amb voluntat de permanència i amb el suport del Govern de la Generalitat a l'exili presidit per Josep Irla, continuant a l'èmpara de la Fundació Ramon Llull i assumint-ne la direcció novament Armand Obiols. La salutació signada per Josep Carner tenia un títol ben definitori: «Represa». En els tres números que es van publicar al llarg d'aquest any (102, 103, 104, aquest últim de desembre del 1947) hi trobem el nom de Rovira i Virgili, com no podia ser altrament,

acompanyat d'altres col·laboradors com Mercè Rodoreda, Josep Sebastià Pons, Rafael Tasis, Pere Calders, Eugeni Xammar, Manuel Serra i Moret, J. Ferrater i Mora, etc. Tot i aspirar a una estabilitat duradora i ser ben acoïllida la seva reaparició, l'exili i la repressió franquista ho dificultaven tot: els subscriptors, la distribució, la dispersió dels autors, les desavinences polítiques, el compromís que significava signar un article pels autors de l'interior, l'encariment de tot el procés, la fràgil economia...

El 1949 mor Antoni Rovira i Virgili, per tant ja no podrà veure les noves repeses de la «seva» *Revista* que, certament, hi van ser: al Brasil el desembre de 1956, editada a São Paulo però preparada a Barcelona, amb molts col·laboradors de l'interior; i el setembre de 1967 novament a Mèxic però igualment confeccionada a Barcelona, feta en aquesta ocasió gràcies al mecenatge del periodista i empresari gastronòmic Dalmau Costa, exiliat català a Mèxic. Fou l'última de l'exili, però ja manifestava una connexió i una voluntat de reaparèixer a l'interior; així ho indiquen la majoria dels seus col·laboradors. Fou el número 106.

El 1986 Max Cahner serà l'artífex d'una recuperació a Catalunya per ara definitiva.

Un balanç provisional

El 1924 en plena dictadura de Primo de Rivera sorgeix la *Revista de Catalunya* amb un caràcter d'oposició i de suplència i ràpidament va adquirir fama i prestigi; d'aquí les reiterades aparicions amb la seva capçalera. Voluntat d'oposició perquè va voler aglutinar uns intel·lectuals decidits a enfrontar-se a la dictadura i voler servir de portaveu als sectors als quals es volia silenciar. I, malgrat les dificultats de tota mena, se'n va sortir durant tots els anys dictatorials. I també voluntat de suplència perquè, un cop suprimida la Mancomunitat, la cultura catalana es trobava novament orfe i indefensa davant dels atacs dictatorials.

El plantejament de Rovira i Virgili ell mateix el va definir dient que volia que fos una publicació «d'idees, de divulgació d'alta cultura», com un «instrument de cultura nostrada i d'internacionalització cultural». Des dels inicis es fa patent que la *Revista* vol contrarestar el context polític donant veu als intel·lectuals defensors d'un catalanisme decidit, és a dir, crear un referent entorn del qual es pogués agrupar un sector que aspirés a la revitalització de la consciència nacional i republicana, obert a l'exterior, a la cultura i a la política europees i internacionals. En definitiva, fer

d'altaveu de bona part dels valors que aleshores s'identificaven amb la jove Acció Catalana.

Crec que es pot afirmar que aquests principis fundacionals van estar sempre presents i que la *Revista de Catalunya* va saber mantenir tenaçment el rigor i el compromís amb el país i la seva cultura. L'exili, com no podia ser d'altra manera, va comportar silenci, trencat per breus interrupcions. Un silenci signe de greus dificultats i d'un context històric difícil i advers, però també amb unes reaparicions signe del seu prestigi i d'una voluntat de seguir present, de lluitar i de no voler desaparèixer. Sempre que la van deixar, va tenir una veu pròpia dins del panorama mediàtic català. I mentre va poder, Rovira i Virgili en fou l'ànima de la publicació, d'un projecte que es va fer realitat i que ha perdurat durant cent anys. Vist amb perspectiva, crec que es pot afirmar que va aconseguir traspasar uns coneixements i una sensibilitat nacional que sempre ens han fet falta.

Bibliografia

- BLADÉ I DESUMVILA, Artur (1984): *Antoni Rovira i Virgili i el seu temps*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- CAHNER, Max (2009): «250 números de la nova etapa de la *Revista de Catalunya*». Barcelona: *Revista de Catalunya*, núm. 250.
- FERRÉ, Xavier (2012): «La *Revista de Catalunya* i Rovira i Virgili (1924-1929)». Barcelona: Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics (BSCEH), XXIII.
- FIGUERES, Josep M. (2012): «Presentació. La *Revista de Catalunya*. Tribuna cultural d'un país», Barcelona, BSCEH, XXIII.
- GUANSÉ, Domènech (1966): *Abans d'ara. 30 retrats literaris*. Barcelona: Proa.
- (1974): «La *Revista de Catalunya* i l'esperit de l'època (1924-1938)», Barcelona, Serra d'Or núm. 178.
- ISERN, Joan Josep (2024): «*Revista de Catalunya*: 100 anys de resistència i rigor». *Revista de Catalunya*, núm. 326.
- MURGADES, Josep (1999): «Rovira i Virgili, entre Modernisme i Noucentisme». Barcelona: *Revista de Catalunya* núm. 144.
- PUJOL, Enric (2012): «Ferran Soldevila i la *Revista de Catalunya* (1924-1939)». Barcelona BSCEH XXIII.

- ROIG ROSICH, Josep M. (1992): *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya. Un assaig de repressió cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2000): (ed.), *Rovira i Virgili 50 anys després*. Valls: Cossetània.
- (2024): «La dictadura de Primo de Rivera i la seva incidència a Catalunya». Barcelona: Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, XXXV, p. 15-24.
- (2024): (coord.), *Història de la Revista de Catalunya (1924-2024)*. Barcelona: Edicions de la Revista de Catalunya.
- SALLÉS, Anna (1983): «Introducció» dins d'A. ROVIRA I VIRGILI, *Resum d'Història del Catalanisme*. Diputació de Barcelona: La Magrana.
- SERRA, Sebastià; VIVES, Antoni: (2012) «Les illes Balears a la Revista de Catalunya», Barcelona: BSCEH, XXIII.
- SOBREQUÉS, Jaume (2012): «Revista de Catalunya. Aproximació a la seva història», Barcelona: BSCEH, XXIII.
- SOLEVILA, Ferran (1972): *Memòries. Al llarg de la meua vida*, Barcelona: ed. 62.
- TASIS, Rafael (2009): «Història de la Revista de Catalunya (1924-1956)», Mèxic, *Revista de Catalunya* núm. 106, setembre 1967. Reproduït a Barcelona, *Revista de Catalunya*, núm, 89, octubre 1994 i núm. 250.
- TAVERA, Susanna; COSTA, Òscar; IZQUIERDO, Santiago (2005): «Els portaveus culturals, 1914-1939: un quart de segle de transformacions convulses» dins de Jordi Casassas (coord.): *Prensa cultural i intervenció política dels intel·lectuals a la Catalunya contemporània (1814-1975)*, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- TORRENT, Joan i TASSIS, Rafael (1966): *Història de la premsa catalana*, 2 vols. Barcelona: Ed. Bruguera.

LA REVISTA DE CATALUNYA EN LA CONTEMPORANEÏTAT. REALITATS I REPTES

Lluïsa Julià
Universitat Oberta de Catalunya
ljuliac@uoc.edu

L'etapa Cahner: represa i significació

El projecte de represa de la *Revista de Catalunya* dels anys vuitanta s'inscriu en el context cultural que va del resistencialisme de les dècades immediates al 1939, després del traumàtic conflicte bèl·lic, a la voluntat de normalització que s'estableix a partir de la Transició dels setanta. De fet, és a través d'aquests dos conceptes, resistencialisme i normalització, que s'ha analitzat la cultura catalana tant en el terreny polític i institucional, en les representacions artístiques, com en la identitat. La segona etapa de la *Revista de Catalunya*, que s'inicia el 1986 després de dos anys de sospesar l'interès de la idea i la seva viabilitat, és un dels projectes que parla més clarament del pas del resistencialisme a la normalització.

La represa de la *Revista de Catalunya* se situa en aquest procés per posar les bases d'una estructura cultural sòlida (estructures d'estat). El mateix editorial amb què s'inicia l'octubre de 1986, titulat «Seixanta-dos anys després» (en referència a l'aparició de la revista el 1924), volia visualitzar de manera nítida que ja als anys vuitanta no sols s'havia deixat enrere la cultura del resistencialisme que l'havia definida durant el franquisme, sinó tancar aquest període de la dictadura.

Parlem de *normalització* en el sentit que ha definit Josep-Anton Fernàndez (2008) per explicar el canvi de paradigma en les institucions, discursos i pràctiques culturals quan s'estableix el govern autonòmic en el qual Cahner va actuar en primera línia en el disseny, impuls i direcció de molts projectes dins i fora de les institucions governamentals; essent conscients també de les fortaleeses i febleses pròpies d'una cultura i d'una nació que es vol emancipar d'un estat amenaçador.

La personalitat de Max Cahner, principal impulsor de la represa de la revista, i Albert Manent, tots dos participants actius del Govern de la Generalitat d'aquells anys vuitanta, transmet al projecte un sentit institucional com ja havia tingut en èpoques anteriors (1938, durant la Guerra i a l'exili) la capçalera de Rovira i Virgili.

Max Cahner (1936-2013) havia treballat intensament des de ben jove per traçar les línies que portarien a la recuperació de les estructures culturals pròpies d'un estat. Tota la seva trajectòria està marcada per una activitat encarada a posar en marxa aquelles peces culturals pròpies d'una cultura normal. I la represa de la *Revista de Catalunya* ja és una idea present als anys cinquanta, quan es planteja amb Joan Triadú i Albert Manent un número de la revista, continuador de l'últim de l'exili que finalment es va imprimir a São Paulo (Brasil) el desembre de 1956, tot i haver-lo elaborat i compaginat a Barcelona (Tasis 2009 i Martínez 2015). Poc després, el 1959, Cahner va participar en la transformació de *Germinàbit* en *Serra d'Or*, un projecte emprès juntament amb Josep Benet i Ramon Bastardes. Va ser l'inici de molts altres projectes que van constituir l'estructura de recuperació cultural: Edicions 62 o Enciclopèdia Catalana, entre els més destacats amb una forta influència de Joan Fuster i de la idea de Països Catalans que sempre va defensar.

És en deixar la Conselleria de Cultura el 1984 i reincorporar-se a impartir classes de literatura a la Universitat de Barcelona, que Cahner repren altres iniciatives culturals anteriors que mantenen estreta relació amb el nou projecte de la *Revista de Catalunya*, com ja he assenyalat, a la qual cal afegir posar-se al capdavant de la nova etapa de la UCE el 1985, en què donà un nou impuls a la participació de totes les universitats dels Països Catalans (Diversos autors, *Revista de Catalunya*, 2015).

Les etapes de Max Cahner: 1986-2011

La concepció del país que denoten totes aquestes iniciatives marquen decisivament la configuració de la *Revista de Catalunya* que Max Cahner va dirigir durant gairebé 25 anys: entre la tardor de 1986 i el 2011. Hi té un pes central, d'una banda, la idea de crear ponts amb el passat que la guerra i el franquisme havien destruït i, de l'altra, el treball per consolidar una capçalera que esdevingués plataforma de la vida cultural dels moments.

Aquests aspectes es van posar en relleu en el qüestionari que Cahner va adreçar a gairebé quaranta intel·lectuals. Les diverses preguntes es po-

den sintetitzar en dues: en primer lloc, demanava si tenia sentit reprendre aquella revista històrica. En segon lloc, si era així, quins camps o quines disciplines calia prioritzar: ¿calia englobar la majoria de les humanitats i ciències socials com en la concepció de Rovira i Virgili? ¿Era millor ser més restrictiu i dedicar-la a aspectes estrictament literaris com proposava Martí de Riquer? En darrer lloc, ¿quin havia de ser el seu abast territorial?

De les respostes en va sorgir tornar a posar en circulació una revista d'alta cultura, d'abast dels Països Catalans i amb una mirada internacional que es fa evident en les seccions que s'hi estableixen a què em referiré. Al mateix temps, Cahner va dissenyar l'estructura organitzativa, que va comptar sempre amb l'ajut institucional: Patronat, consell de redacció i assessors, professionals dels distints àmbits i disciplines. Entre els noms primers i més destacats, Albert Manent, Joan Guitart, l'advocat Josep Maria Puig Salellas, l'historiador de la literatura Martí de Riquer i l'arqueòleg Miquel Tarradell, amb qui es formà el primer Patronat. D'altra banda, es va comptar amb l'ajut i el suport de Teresa Rovira (Barcelona, 1918-2014), filla d'Antoni Rovira i Virgili, que va creure en el projecte i cedi la capçalera (Martínez Fernández 2015; Marco Palau 2024).

L'entorn de revistes culturals

La tardor de 1986 la *Revista de Catalunya* apareixia en el context d'una nova fornada de revistes, de gran repercussió entre els estudiants universitaris que des dels anys setanta acudien a la universitat per formar-se per primera vegada en la llengua, la literatura, la història de Catalunya i del món. Revistes aparegudes als anys setanta sota la direcció dels catedràtics i de les noves promocions d'estudiosos. Així, *Els Marges* (1974), dedicada als estudis literaris i lingüístics i sorgida sota l'òrbita del Departament de Filologia de la Universitat Autònoma de Barcelona, amb Joaquim Molas al capdavant; *L'Avenç* (1977), d'estudis històrics sobre el franquisme, apareguda per l'impuls d'estudiosos de la Universitat de Barcelona, amb Ferran Mascarell i Joan Fuster Sobrepere entre els primers directors, i amb una ideologia clarament marxista; també acabava d'aparèixer *Reduccions* (1977), revista dedicada a la poesia, original, que apostava per la traducció de la poesia occidental. Sorgida del Grup de Vic, destacava ja pel reconeixement de Miquel Martí i Pol, un dels fundadors molt en contacte amb Llibres del Mall i amb Ricard Torrents o Lluís Solà, que l'ha dirigida molts anys. També va aparèixer, el 1979, encara que de vida breu, la revista

Quaderns Crema, de l'editor Jaume Vallcorba, lligada al Grup de Girona, com se'ls coneixia (Narcís Comadira, Salvador Oliva i Dolors Oller, entre d'altres), amb la intenció de ser portaveu de l'alta cultura europea i de les arrels provençals.

En aquest nou context cultural, amb una forta empremta marxista que potenciava una nova visió de la història i de la literatura, sorgia el dubte, expressat obertament per Jordi Castellanos (1987), de si la *Revista de Catalunya* hi tenia un espai. Jordi Castellanos venia a dir que l'enorme prestigi històric de la capçalera d'Antoni Rovira i Virgili i el seu valor simbòlic podrien ser un obstacle, un element paralitzador, per desenvolupar-se en els anys vuitanta, en què tant els estudis historiogràfics com literaris havien evolucionat i havien pres noves direccions.¹ En definitiva, venia a dir, de quina manera la història de la mateixa revista no podia condicionar-la, ancorar-la en estructures històriques i del passat. Un repte que s'estenia per damunt de tota l'estructura cultural. De fet, i així s'ha analitzat més recentment des dels estudis culturals (Fernández & Subirana 2015), calia fer front als perills i a les dificultats de reprendre, recosir o omplir els buits produïts per les llargues dècades de franquisme. Calia analitzar el context demogràfic, econòmic i social dels anys vuitanta, radicalment diferent al dels anys vint i trenta, i sens dubte al tall emocional, i donar resposta a la manera com aquest context requeria una mirada i una actuació distintes, d'acord amb aquell moment històric.

Primera etapa: 1986-1990. Els primers cinquanta números

En la primera etapa de la *Revista de Catalunya*, la que configuren els seus primers cinquanta números (1986-1990), la publicació es va situar com a eina d'«alta cultura». A diferència dels col·laboradors de les revistes sorgides als setanta, les signatures dels articles van a càrrec d'estudiosos consolidats i dels seus col·laboradors. La majoria havien participat en l'enquesta proposada per Max Cahner. Noms com Miquel Tarradell, que havia rebut el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes el 1977, deixeble de Ferran Soldevila i Jordi Rubió, és un bon exemple del perfil que es volia i que es buscà en els col·laboradors. Arqueòleg de prestigi, que havia començat la seva carrera al Marroc, Miquel Tarradell havia conegut Carles Riba i havia

¹ Vegeu també Malé (2014) per a la descripció de l'inici d'aquesta segona etapa de la revista i la controvèrsia amb Jordi Castellanos.

participat en la fundació de la revista *Ariel*. A la Universitat de València va organitzar la càtedra d'Arqueologia i va ser amic de Joan Fuster. Altres col·laboradors importants d'aquells primers anys van ser Miquel Porter i Moix, pel que fa al cinema; Josep M. Ainaud de Lasarte i Sanchis Guarner, o Teresa Lloret, quant a temes culturals en general, tot i que també hi escrivien d'altres estudiosos ben joves, molts dels quals havien treballat a Enciclopèdia Catalana, com Francesc Fontbona o Margalida Tomàs. En definitiva, el gruix dels col·laboradors dels primers anys i els que determinaren la línia de continguts de la revista van ser noms consolidats, d'àmplia trajectòria, noms que avui formen part de la història cultural del nostre país, com Josep Termes, Joan Triadú, Antoni Tàpies, Aina Moll, el químic Enric Casassas o Oriol Bohigas.

Tot i la singularitat clara i el terreny que centrà els articles de la *Revista de Catalunya*, hi va haver clars lligams entre la capçalera recuperada i algunes de les noves revistes sorgides als anys setanta, si no pel contingut i els col·laboradors, per l'estructura on es van inserir. Cal destacar l'enllaç que tant Max Cahner com Albert Manent van tenir amb *Serra d'Or*, revista que defineixen com «de cultura de divulgació», en contrast amb la «d'alta cultura» que era la *Revista de Catalunya*. Tots dos la coneixien de dins, tant perquè Albert Manent formava part del Consell de Redacció de *Serra d'Or*, un càrrec que va mantenir fins a la seva mort, com per l'estreta relació que Max Cahner i Josep Massot i Muntaner, director de Publicacions de l'Abadia de Montserrat des del 1971, van establir des del principi i que va potenciar una estreta col·laboració entre Publicacions de l'Abadia de Montserrat i la jove Curial, que Cahner havia fundat el 1972. La relació també es concretava en nombroses trobades amicals i en sopars gairebé mensuals quan Massot i Muntaner baixava de Montserrat a Barcelona. De fet, la *Revista de Catalunya*, amb seu al Palau Recasens de Barcelona, en el mateix palau on hi havia la Reial Acadèmia de Bones Lletres, es posava sota l'òrbita de Curial Edicions, l'editorial que ja es feia càrrec de l'edició d'*Els Marges* i de *Randa*, aquesta última revista sorgida el 1975 i dedicada a la història del segle xx de les Illes Balears, amb una forta incidència sobre l'estudi de la República i la repressió franquista, que va encetar Josep Massot i Muntaner, que també dirigia la revista.

D'altra banda, la *Revista de Catalunya* va mantenir una relació estreta, tant en el concepte de continguts com en el disseny, amb *L'Espill*, la revista valenciana fundada per Joan Fuster el 1979 que l'assagista va dirigir fins al 1991, en què es tancà una primera etapa, més tard represa i activa fins avui.

Fuster va ser el gran mestre de Cahner i d'aquesta relació sorgida des dels anys seixanta (cal recordar que *Nosaltres els valencians* va ser l'obra que va encetar la col·lecció Llibres a l'Abast, d'Edicions 62 el mateix 1962 sota la direcció de Max Cahner) en va sorgir la idea de nació i de Països Catalans (Climent 2015). La idea d'abastar tots els territoris de parla catalana i de parlar-ne es va consolidar des del principi a la *Revista de Catalunya*.

També el disseny va agermanar les dues publicacions. El disseny de la *Revista de Catalunya* es va encomanar a Josep Palàcios, responsable del de *L'Espill*. Les dues revistes tenien un format paral·lel, que s'ha conservat fins avui, i una estructura similar en seccions que respon a la idea d'una revista d'estudi ampli, de pensament i reflexió, pròpia d'una societat que aspira a una certa normalitat, una eina capaç de generar diàleg i opinió entre les diferents parts que la formen i amb el convenciment que hi ha un públic lector ampli interessat pels temes de país i internacionals.

Les seccions de la *Revista de Catalunya* que es van establir en aquell moment mostren els objectius descrits. «Raonaments» estava dedicada als temes d'actualitat de llengua, cultura, economia o aspectes jurídics que es debatien en aquells anys, mentre que «Realitats» prenia una perspectiva més general. Com a exemples: «La lingüística i l'evolució general de la ciència», d'Antoni Badia i Margarit, o l'article de Joan Francesc Mira sobre «Identitats, llengües i nacions» (núm. 5: 1987). En aquest sentit, la lectura de la *Revista de Catalunya* d'aquests primers anys permet seguir la formació de les estructures polítiques i culturals del país d'aquells anys i, al mateix temps, conèixer, en la secció «Mirador», les perspectives internacionals, a través de les «Lletres des de...» Itàlia, Anglaterra, Alemanya, Flandes o els EUA, que signaven diversos autors catalans o catalanòfils que actuaven a manera de corresponsals i expressaven la seva opinió o informaven sobre aspectes diversos del país on vivien. La revista es completava amb les seccions dedicades a les arts i a la literatura.

La relació de la revista amb les institucions sempre va ser estreta, amb la col·laboració de noms com Maria Aurèlia Capmany, Josep M. Ainaud de Lasarte o Aina Moll, responsables de cultura a l'Ajuntament de Barcelona i a la Generalitat de Catalunya, respectivament. Mentre que Aina Moll va tirar endavant la Llei sobre l'ús de la llengua, altres agents socials conflueixen en l'organització del país, com per exemple Antoni Serra Ramoneda, que es va dedicar a organitzar les caixes d'estalvi (núm. 2, 1986).

Els canvis en el tombant de segle

Al llarg dels anys que va dirigir la *Revista de Catalunya*, Max Cahner va escriure alguns editorials que remarquen dos aspectes importants. D'una banda, la voluntat de persistència i d'una certa normalitat de la cultura catalana, en la qual la *Revista de Catalunya* era una peça important, que definia com una «revista d'idees i de cultura», com ja he comentat. Però, d'altra banda, ja en els anys noranta, Cahner es refereix als reptes i a alguns desencisos davant els canvis que es produeixen en el conjunt de la societat i en les estructures culturals. Així, a diferència de l'editorial que va obrir la nova etapa («Seixanta-dos anys després») ja esmentat, en què insistia en l'esperit col·lectiu, tot anomenant també l'editorial de Carles Riba, publicat en el número de São Paulo (Brasil) de 1956, en el text del número 50 de març de 1991 Cahner es refereix als canvis en el món acadèmic que converteixen l'anglès en la llengua franca de molts investigadors i apunta ja al problema que pot comportar l'especialització d'algunes publicacions universitàries tant de cara a atraure col·laboradors de les noves promocions d'investigadors, com també de la davallada progressiva de lectors i subscriptors, aspectes que sols feien que iniciar-se en aquella última dècada del segle xx.

En l'editorial titulat «Alta cultura i normalització» d'aquest número 50 (març 1991), Cahner, potser més des de la perspectiva d'antic conseller de la Generalitat, reclamava el suport genèric per a les revistes, un ajut de la Generalitat de què desfruitaven els llibres publicats en català i que permetia que arribessin a les biblioteques de tot el país, tot i que va tenir un ús molt irregular i que va acabar per suprimir-se el 2004 «perquè» —escrivia— «hom té la consciència que les revistes de cultura d'arreu del món, i especialment les publicades en un país com el nostre en procés de normalització lingüística i nacional, no acostumen a tenir un nombre de compradors i de subscriptors suficient per a fer cara als costos» (Cahner 1986: 3). Cahner abordava això com un dels problemes endèmics de la cultura i de les revistes en particular que amb els anys no ha fet més que agreujar-se.

Malgrat aquests primers indicis de la revolució digital amb l'aparició dels primers digitals, la *Revista de Catalunya* seguí endavant a ple rendiment durant la dècada dels noranta i primers anys del segle xxi. En l'obertura del número 75 de 1993, Cahner fa esment a la solidesa de la *Revista de Catalunya*, i en remarca que «l'accés immediat a la comunicació» que

donen els digitals, siguin diaris o setmanaris, així com l'especialització o l'aparició de «publicacions de caràcter divulgatiu i circumstancial», «obliguen a modificar, el sentit, la raó de ser que abans impregnava el món de les revistes de pensament i de cultural» (Cahner 1993: 4 i 3). Acabava l'editorial reafirmant-se en la necessitat de mantenir la *Revista de Catalunya* en la seva línia d'alta cultura. Mentrestant, conclou que hi ha un nombre de «col·laboradors amb prou ganes i capacitat de difondre els seus coneixements i les seves reflexions». I afegeix: «Aquest ha estat l'èxit dels setanta-cinc números, èxit que cal interpretar com una constatació que als Països Catalans és possible generar debat i assaig d'alt nivell. Tant de bo la *Revista de Catalunya* hi pugui contribuir encara molt de temps tenint el paper que li escau: el de tribuna» (Cahner 1993: 5).

El maig de 2009, en el número 250, Max Cahner va tancar les seves col·laboracions a la *Revista de Catalunya* fent balanç de tota la història de la revista, a la qual se sumava la seva intensa i extensa etapa, que ja en els últims anys havia dirigit en gran part Albert Manent.

A partir del 2012 la *Revista de Catalunya* pren nova embranzida sota la direcció de Josep M. Roig Rosich (2012-2015). S'inicia una nova configuració de les seccions i, posteriorment, ja sota la direcció de Quim Torra (2015-2018) i Agustí Pons (2019-2021), es porten a terme altres iniciatives que ens porten fins a l'actualitat, en què m'incorpo a la direcció el 2022, etapes que han estat estudiades recentment en el volum coordinat per Josep M. Roig Rosich, titulat *Història de la Revista de Catalunya*, en els capítols escrits per Francesc Marco-Palau i Jordi Manent, en curs d'edició. D'aquest anys cal destacar-ne els canvis en la periodicitat, l'aparició de les Edicions de la Revista de Catalunya amb monogràfics dedicats a temes i personatges de la història cultural, com Prat de la Riba, Joan Coromines, Joan Brossa o Marià Manent, el més recent, i altres dedicats a temes literaris, com *La República de les Lletres* (2018), que dona veu a 25 autors catalans, *Feminismes* (2020) o *Periodismes* (2021), així com els canvis en el disseny.

Posició i reptes actuals

En els últims anys els continguts de la *Revista de Catalunya* segueixen abordant els reptes de la societat actual, des de la demografia fins al canvi climàtic, de la llengua al moment polític que vivim en articles rigorosos escrits per investigadors i investigadores actuals en els diferents camps. I

ho fa tot incorporant les perspectives d'anàlisi dels últims anys: el pas de la historiografia cap a un ús més social i testimonial del passat, tractat, per exemple, en el dossier sobre els *Exilis* del número de tardor del 2023; o posant en relleu en els diversos articles la perspectiva dels estudis culturals, feministes o postcolonials que analitzen les identitats des de la interdisciplinarietat evolutiva i en relació amb el poder.

Els articles de les distintes seccions —«Opinió», «Prismes», «Diàleg»— han tingut present aquesta perspectiva en els diferents camps tractats, tant des de l'àmbit català com europeu o mundial. A més de l'espai específic dedicat a les seccions d'«Art» i «Lletres», el que hem incorporat en l'etapa actual ha estat el *dossier indexat* en cada número. És a dir articles entorn d'un tema o personalitat que passen una doble revisió a cegues. Aquest fet ha professionalitzat la revista, que la fa atractiva als investigadors. Els últims temes han estat *L'exili, una constant històrica* (tardor 2023), una presentació dels últims estudis d'Àngel Guimerà amb visió internacional (hivern 2024); coincidint amb el centenari, una visió de les revistes literàries dels Països Catalans amb el títol *Per a una història de les revistes culturals* (primavera 2024).² I el número d'estiu, que conté un dossier dedicat a la política actual: *Política nacional, política global*.³ També donem entitat i importància a les novetats dels llibres d'assaig incloses en la secció «Ressenyes». La revista té una extensió aproximada de 150 pàgines, pensada per ser llegida en diferents moments, i els articles tenen una extensió aproximada d'entre vuit i deu pàgines.

L'altre repte, compartit per totes les capçaleres periòdiques, com hem constatat en algunes trobades que hem fet, és trobar l'equilibri entre el paper i la digitalització. Internet té dues coses imbatibles: la immediatesa en la rebuda de la informació i el radi enorme de difusió. La revista, sigui en paper o en digital, no pot competir amb aquests dos factors. Ha de trobar altres fortaleeses. Cal redissenar el producte final: continguts, disseny, manera d'arribar al públic. L'altre canvi és la fragmentació: la possibilitat de llegir un article del tema que interessi sense haver d'adquirir la revista. En

2 Per a una visió àmplia de les revistes culturals a Catalunya i País Valencià, vegeu els articles de Gemma Pellissa Prades i Gonçal López-Pampló, respectivament, en el dossier *Per a una història de les revistes culturals*, coordinat per Elisabet Armengol, *Revista de Catalunya*, núm. 326 (abril, maig, juny de 2024).

3 Vegeu *Revista de Catalunya*, núm. 324, 325, 326 i 327, publicats entre tardor de 2023 i estiu de 2024. <<https://revistadecatalunya.cat/revistes/>> [Data de consulta: 18.08.2024]

aquest sentit, també hem apostat per la presència de la revista al repositori RACO, on es pot consultar, així com per la importància d'estar indexada en les principals agències.

Ens dirigim a un públic ampli, interessat per estar informat sobre temes de la realitat del món i de la cultura, més enllà de l'apunt breu i immediat que donen les xarxes. En aquest sentit la singularitat dels dossiers ens permet dirigir-nos a sectors més concrets segons els temes que tractem. Ens acostem al públic a través de presentacions en espais específics on acudeixen les persones interessades, i en fem difusió a les xarxes. Cal anar a buscar el lector, fet que ha canviat radicalment en les últimes dècades. En aquest sentit cal recordar dos aspectes del nou model de comunicació que vivim i els reptes que la *Revista de Catalunya*, com totes les revistes i mitjans de comunicació, té, amb els quals convivim. Abans que res, el canvi en els hàbits de consum. Els lectors parteixen de la idea que la informació els va a buscar a ells i no a la inversa. La volen consultar quan ho desitgin i de la forma que prefereixin, de manera que cal ser molt més flexible. Però aquest nivell sols embolcalla aspectes molt més problemàtics: la idea que s'ha imposat que la informació no es paga, és de franc, però part important es troba en mans dels grans magnats de les xarxes amb ideologies extremistes i de dretes. Davant d'això, cal valorar les revistes com la *Revista de Catalunya*, que contenen articles producte de la investigació i fruit d'un procés d'anàlisi llarg i dur, que busquen el debat i s'allunyen de la manipulació. Ho apuntava la filòsofa Carolin Emcke en descriure els problemes de la democràcia mundial i la pèrdua d'espais comuns, que remarcava la necessitat de valorar la cultura com a vehicle d'informació en la lluita per un espai comú i democràtic en el món polaritzat i de desorientació en què vivim.⁴

4 Exposit per Carolin Emcke a: Carolin Emcke, Ricard Solé i Judith Carrera: *Viure en temps de desconcert* (27.02.2024). CCCB, Barcelona, <<https://www.cccb.org/ca/activitats/fitxa/carolin-emcke-i-ricard-sole/244028>> [Data de consulta: 18.08.2024]

Bibliografia

- CAHNER, Max (1986): «Seixanta-dos anys després». *Revista de Catalunya* núm. 1: 3-8.
- (1991): «Alta cultura i normalització». *Revista de Catalunya* núm. 50: 3-6.
- (1993): «Només setanta-cinc números». *Revista de Catalunya* núm. 75: 3-5.
- CASTELLANOS, Jordi (1987): «La represa de la Revista de Catalunya». *Quaderns d'alliberament* núm. 13: 146-151.
- CLIMENT, Eliseu (2015): «Max Cahner: una idea de nació». Dins *Max Cahner: artífex de la recuperació cultural i creador d'estructures d'estat*, Joan TRES (coord.). Barcelona: *Revista de Catalunya*, número extraordinari 2015/2: 102-106.
- FERNÀNDEZ, Josep-Anton & SUBIRANA, Jaume (2015): «Presentació». Dins FERNÀNDEZ, Josep-Anton & Subirana: *Funcions del passat en la cultura catalana contemporània. Institució, representacions i identitat*. Lleida: PUNCTUM: 9-18.
- MALÉ, Jordi (2014): «La represa de la Revista de Catalunya per obra de Max Cahner». Dins 90 anys de la Revista de Catalunya. (1924-2014). Jornada Acadèmica, Josep MURGADES i Maria SEVILLA PARÍS (coord.). Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014: 34-45. <<https://revistadecatalunya.cat/continguts/90-anys-de-la-revista-de-catalunya-1924-2014-jornada-academia/>>
- MARTÍNEZ FERNÀNDEZ, Júlia (2015): «Com va pensar la “Revista de Catalunya” Max Cahner». Dins *Max Cahner: artífex de la recuperació cultural i creador d'estructures d'estat*, Joan TRES (coord.). Barcelona: *Revista de Catalunya*, número extraordinari 2015/2: 44-61.
- MARCO PALAU, Francesc (2024): «La represa de Max Cahner: 1986-2010». Dins: *Història de la Revista de Catalunya*, Josep M. ROIG ROSICH i Jordi MANENT (ed.). Barcelona: *Revista de Catalunya* núm. Extraordinari (en premsa).

LES COL·LABORADORES DE LA REVISTA DE CATALUNYA EN ELS SEUS INICIS

Júlia Cuadrat Royo
Universitat Rovira i Virgili - ISOCAC
julia.cuadrat@urv.cat

Aquesta contribució¹ aborda la representació de les dones en la *Revista de Catalunya* i analitza quin tipus de col·laboració hi mantenen, és a dir, sobre què escriuen i amb quina recurrència ho fan. A més a més, determina quins perfils de dones participen en aquesta publicació que esdevé una de les tribunes culturals més importants del país durant els anys vint i trenta del segle passat i una iniciativa per salvaguardar la llengua i la cultura catalanes a l'exili.

Abans d'entrar en matèria, és imperatiu concretar la referència temporal que apareix al títol; en altres paraules, establir que s'entén per «en els seus inicis». Si bé és cert que en un principi es pretenia estudiar l'etapa compresa entre el naixement de la revista (1924) i la fi de la Guerra Civil (1939), perquè és durant aquest període quan es produeix la professionalització generalitzada de l'activitat periodística d'autoria femenina, després de fullejar les pàgines dels números posteriors al 1939, es decideix ampliar el marc cronològic fins al 1967, any que apareix el darrer número de l'exili.

La motivació d'aquesta decisió rau en el fet que quan es parla de dones que conquereixen l'esfera pública durant la Segona República, de dones professionals amb carreres brillants, ja siguin periodistes, escriptores, artistes o polítiques, molts cops s'acaba cloent amb l'expressió següent: «i la trajectòria i les aspiracions d'aquestes dones són truncades per la dictadu-

¹ Els resultats d'aquesta publicació compten amb el suport del programa predoctoral FI- Joan Oró de la Secretaria d'Universitats i Recerca del Departament de Recerca i Universitats de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu, gestionades per l'AGAUR. Ref. Ajuda (2023 FI-1 00872).

Vull expressar el meu agraïment a la Dra. Montserrat Corretger per l'ajuda, l'assessorament i el suport que m'ha donat en aquesta recerca.

ra franquista». I, evidentment, això és un fet irrefutable. El règim dictatorial els arrabassa un futur prometedor; però això no implica que l'activitat intel·lectual i cultural s'estronqui. Moltes d'elles continuen produint i exerceixen un rol fonamental en l'exili cultural català, i per vindicar-ne la presència s'ha considerat oportú estudiar-ne les col·laboracions en els números de la revista publicats a París, Mèxic i São Paulo entre 1939 i 1967.

Per assolir les fites plantejades, s'ha fet un buidatge dels 106 números publicats entre 1924 i 1967. S'han anotat els títols de les col·laboracions i la signatura, i s'han identificat la temàtica i el gènere de les produccions (si són articles, assajos, cròniques o ressenyes). I en el cas de les col·laboracions d'autoria femenina, se n'ha analitzat el contingut. Endemés, i tenint en compte que a la *Revista de Catalunya* es publiquen ressenyes i crítiques de les obres de la majoria dels col·laboradors i, fins i tot, se'ls entrevista, s'ha considerat adient cercar si les produccions de les col·laboradores són objecte de recensions o si elles són entrevistades.

Ser dona i periodista als anys vint i trenta del segle xx

Bona part de les col·laboradores que apareixen en les pàgines següents, tot i que durant les dècades de 1920 i 1930 practiquen l'activitat periodística, avui dia, d'acord amb els criteris de professionalització vigents, no serien o no són considerades periodistes. Altrament, és menester assenyalar que a finals del segle XIX i principis del XX, aquesta professió, a l'Estat espanyol, i també a Catalunya, és bastant indefinida.

Malgrat tot, Tavera (1999: 328) considera que les primeres periodistes de l'Estat espanyol són les que exerceixen entre 1914 i 1936. Els criteris que esgrimeix per considerar-les professionals són: (1) que s'incorporin a les redaccions de periòdics i revistes o facin funcions de corresponsal a l'estranger; (2) que el periodisme sigui el mitjà de subsistència quotidiana, o almenys, una part important, i (3) que les implicacions econòmiques de l'exercici professional en comportin d'altres que defineixen el que es coneix com «l'accés de les dones a l'espai públic», és a dir, que el periodisme sigui un mitjà per trencar la teoria de les esferes.

Segons aquests paràmetres, la majoria de les dones que es presenten en aquesta contribució no es poden considerar periodistes professionals perquè incompleixen les dues primeres premisses. Però, possiblement, també les incompleixen la majoria dels homes que publiquen a la *Revista de Catalunya*. Convé remarcar que la precarietat laboral inherent a l'ofici

de periodista fa que només uns quants s'hi puguin dedicar exclusivament; per tant, són una minoria els que estan en nòmina. A més, la major part dels periodistes, tant si són homes com si són dones, per poder subsistir, han de dur a terme activitats econòmiques complementàries.

Tanmateix, una característica consubstancial de les periodistes catalanes d'aquesta etapa és la doble dedicació a l'univers de les lletres: d'un banda, al món literari; i de l'altra, al periodístic. Moltes d'elles excel·leixen i són recordades per la producció literària; no obstant això, també gaudeixen d'una trajectòria periodística brillant en termes de qualitat. Els textos que publiquen a la premsa són significatius, atès que aborden temes, com ara la condició social i política de les dones, l'educació i les condicions laborals femenines o els feminismes, que esdevenen l'epicentre del debat públic des de finals del segle XIX.

Tota aquesta argumentació és necessària perquè, potser, el títol d'aquesta contribució és una mica confús. Entre els subjectes d'estudi d'aquesta investigació hi ha una sèrie de dones que sí que són periodistes, encara que no són redactores de la *Revista de Catalunya*, però també n'hi ha d'altres que, tot i participar en aquesta iniciativa cultural, no ho són. Per aquest motiu, es creu que el més encertat, en termes generals, és parlar de les col·laboradores de la *Revista de Catalunya*.

Les dones que col·laboren en la Revista de Catalunya

D'acord amb el que s'ha exposat, es considera adient classificar les dones que participen en la *Revista de Catalunya* en diferents blocs segons si són periodistes o no. Així doncs, aquest epígraf es vertebrà en dos subapartats: (1) les col·laboradores que són periodistes i (2) les col·laboradores que no són periodistes.

LES COL·LABORADORES QUE SÓN PERIODISTES

Tenint en compte la no exclusivitat de l'ofici i la dificultat per aconseguir un lloc en una redacció, el criteri que s'ha seguit per dur a terme la classificació només és un: que part de la seva producció en mitjans de premsa escrita no sigui de caràcter literari. Per consegüent, en aquest primer bloc s'engloben les signatures femenines que, tot i que en algunes ocasions empen els periòdics i les revistes com una plataforma per difondre textos

literaris, ja que són la via a través de la qual entren en contacte amb el món de la premsa, també hi col·laboren amb articles, comentaris i assajos que versen sobre temes culturals i socials.

La primera d'aquestes col·laboradores és Concepció Casanova i Danés (Campdevàrol, 1906 – Sant Boi de Llobregat, 1991). Nascuda a un poble del Ripollès, és poeta, filòloga, traductora i mestra. Manté una estreta relació amb la seva germana petita, Montserrat Casanova Puigserinanel, de qui es parlarà més endavant perquè també és una de les col·laboradores de la revista.

Segons Casanova (2009: 15-17), el pare de Concepció és un industrial de la forja amb un gran interès per la cultura. La bonança econòmica de la qual gaudeix la família i el deler cultural del progenitor són els motius que expliquen la gran trajectòria educativa de la jove. Quan Casanova i Danés finalitza els estudis bàsics a les escoles locals, es trasllada a la Ciutat Comtal, on cursa l'ensenyament secundari i classes d'anglès a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, i, paral·lelament, ingressa a l'Escola Superior de Bibliotecàries. Entre 1927 i 1930 estudia la llicenciatura en Filosofia a la Universitat de Barcelona i després es muda a Madrid per iniciar la investigació doctoral. Amb una beca de la Diputació de Barcelona es desplaça a la Universitat d'Oxford i, el 1932, torna a Madrid per defensar la tesi titulada *Luís de León como traductor de los clásicos*, amb la qual obté el premi extraordinari de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Central de Madrid. Posteriorment, es dedica a la docència, ocupació que compagina amb la direcció de seminaris de pedagogia a la Universitat de Barcelona.

En relació amb la seva producció lírica, l'any 1924, el diari terrassenc *El Dia* li publica les primeres poesies. Per tant, s'inicia en el món de la premsa escrita per donar a conèixer les creacions literàries. Entre 1924 i 1936, publica 45 textos en quinze diaris i revistes diferents, com, per exemple, *Hèlix*, *Mirador*, *La Nau*, *La Publicitat* i *La Veu de Catalunya*. De les 45 produccions, 18 són poesies i la resta són comentaris, assajos, ressenyes i traduccions (Real 2004: 1183-1186).

Pel que fa a la vinculació amb la *Revista de Catalunya*, només hi publica un assaig al número 51, de setembre-octubre de 1928, titulat «Notes per a un estudi sobre la composició de "l'Oda a Barcelona" de Verdaguer». El text aborda la figura i la producció del poeta, i se centra en la peça «Oda a Barcelona». Casanova també fa èmfasi en les influències i l'estil, i inclou

una relació de les edicions de l'obra i els comentaris que en fan els mitjans de premsa escrita (Casanova 1928: 259-287).

Tanmateix, el nom Concepció Casanova apareix un altre cop a les pàgines de la revista, però no com a col·laboradora, sinó com a objecte d'una crítica literària. A la secció «Llibres» del número 67, de març de 1931, el periodista tarragoní Domènec Guansé, que col·labora amb la capçalera des del primer número fins al 101 (publicat el gener de 1943 a Mèxic), ressenya el recull *Poemes en el temps* (1930), considerat una fita de la poesia catalana d'avantguarda per les innovacions formals que introdueix, aspecte que explicita el crític amb aquestes paraules: «Una mica desigual en l'expressió, té versos resolts amb una gran embranzida, al costat d'altres —sortosament molt pocs— de nascuts a les palpentes. Llibre divers, d'evolució, segons el propi autor, vers formes més noves i més lliures. S'hi extraviarà amb tanta llibertat?... Trobarà el seu camí veritable?» (Guansé 1931b: 272).

La segona periodista que col·labora en la *Revista de Catalunya* és Elvira Augusta Lewi Salinas (Barcelona, 1906 – ? ca. 1970). Filla d'una família benestant d'origen judeogermànic, estudia al Col·legi Alemany i a l'Escola de Belles Arts de Barcelona, i, entre 1929 i 1930, publica a tres de les tribunes més importants de l'àmbit català: *D'Ací i d'Allà*, *Mirador* i *Revista de Catalunya*. A finals de 1931 comença a gaudir de certa continuïtat a la premsa: s'encarrega de la secció d'art de *La Nau*, un debut poc freqüent en el periodisme, ja que normalment no es deixa en mans d'una dona aquesta mena de comentari cultural especialitzat. El gener de 1933, quan *La Nau* tanca, enceta una nova col·laboració amb el setmanari *La Dona Catalana*, en el qual publica uns 160 treballs. A més, pel fet de ser considerada una experta, tal com es diria avui, col·labora en altres mitjans, com *La Rambla*, *L'Opinió* o *Revista Ford* (Real 2006: 64-71). En definitiva, són uns anys marcats, des del punt de vista laboral, per la tasca periodística. Es calcula que publica 217 treballs en onze plataformes diferents (Real 2004: 1121). No obstant això, la dedicació professional al món de la premsa no li impedeix escriure una novel·la, *Un poeta i dues dones* (1935), i un recull de sis contes, *Els habitants del pis 200* (1936).

La vocació, les concepcions literàries i el pensament cultural fan que sigui una dona compromesa amb el seu temps i amb la realitat que l'envolta. Aquest compromís té diverses ramificacions formals: el conreu de la narrativa, l'activitat crítica i reflexiva, la traducció, el periodisme i l'acció sociocultural. Per mitjà de l'activitat crítica i reflexiva entra en contacte

amb la *Revista de Catalunya*. La vinculació amb aquesta plataforma sempre és a través de la «Secció de Polèmiques», un espai que acull «els treballs de to i tendències més diversos, i les rèpliques que suscitin sense altres limitacions que aquelles que la convivència social imposa a la discussió» (*Revista de Catalunya* 1930: 25). Si bé és cert que la direcció de la revista explicita que no es fa responsable ni comparteix amb total conformitat les opinions que s'expressen en aquesta secció ni en la resta d'articles, que es reserva el dret de rebutjar els treballs que no compleixin les condicions de publicació i de tallar les polèmiques quan perdin interès o derivin cap a formes inadmissibles, assenyala que tot treball publicat és retribuït.

Tornant a Lewi, la primera col·laboració apareix al número 63, de novembre de 1930, i és una resposta a la glossa «La Tragèdia intel·lectual de Catalunya» d'Agustí Esclasans. La periodista titula l'escrit «La solució del problema intel·lectual de Catalunya» i l'enceta agraint a Esclasans haver abordat aquesta realitat quan la major part de la intel·lectualitat catalana l'arracona i la ignora. La digressió de Lewi gravita al voltant de quina és la solució a la problemàtica plantejada. Adverteix que el camí no s'ha de cercar en vies diferents de les que li pertanyen i afirma que la clau és, com ja avança Esclasans al seu article:

xopar Catalunya d'essències intel·lectuals pures. Cal matar per saturació intel·lectual pura del català «vulgaris» tots aquests microbis de desordre que ens esguerren la feina (popularisme, superficialisme, elegantisme, esnobisme, xovinisme, pairalisme, tantsemendonisme, i, en fi de comptes, por dels llibres i odi als intel·lectuals). (Esclasans 1930: 31)

El segon punt que exposa la periodista és quina ha de ser l'actuació o l'actitud del públic davant d'aquesta tràgica realitat. El dictamen és:

que el públic vagi agafant un afany creixent, i es lliuri, en allò que pugui, a la literatura. Lectura en general i de tota mena; no hi fa res. No podem, de moment, demanar molt. [...]

Però perquè el públic s'acostumi a llegir, cal que tothom en general i sense distinció de categories, ni edat, ni sexe, vulgui entrar en un camp de cultura activa. Quan aquesta prengui una gran extensió i domini entre nosaltres, tots aniran a cercar els llibres. I aquests dòcilment aniran a ells. L'afany, però, de posseir una cultura, que faci imprescindible per a tots el desig de llegir, haurà de formar-se per mitjà d'un esperonament constant i a petites dosis, des dels diaris i revistes de tota mena. Perquè la cultura no ressuscitarà en el públic com una albadia imprevista ni d'aquí tres segles, ni d'aquí vint (Lewi 1930: 234-235).

Com demostren les línies anteriors, Lewi és capaç d'albirar quina és la veritable solució: el foment de la lectura. Dissortadament, aquestes paraules, tot i haver passat 95 anys, encara són vigents perquè continua havent-hi persones que temen els llibres i els intel·lectuals.

La segona i darrera col·laboració de la periodista apareix a la «Secció de Polèmiques» del número 71, de juliol de 1931, i es titula «Novel·lística i vida interior». En aquesta ocasió qüestiona si la vida interior, entesa com el procés de reflexió que permet veure el món exterior, el de tothom, a través del món interior, o la imaginació, es produeix entre els novel·listes de la Catalunya d'inicis del segle xx. La conclusió és que no, que no hi ha novel·listes catalans que cultivin la vida interior. Aquesta mancança l'atribueix a la tradició literària folklòrica que abracen i a la integració parcial, només en forma, de les influències literàries estrangeres:

Quan volen fer la novel·la «essencialment catalana», cauen d'una manera o altre dins el folklore, ja sigui per l'acció de la novel·la o pel tema o ambient. S'obliden que en els nostres dies, qualsevol aspecte folklòric, és un anacronisme, i que de més a més dona a les novel·les el caràcter del convencionalisme, el segell inferior de la literatura casolana, la qual mai si continua per aquest camí, no anirà gaire lluny de la nostra terra. [...] Un altre error, un altre aspecte del convencionalisme propi del segle passat són les descripcions que hi trobem, deslligades de l'eix de la novel·la, de paisatges amb colors brillants, d'aspectes de la natura que mai no hi tenen res a veure amb l'estat d'esperit dels personatges. Aquest ornament també és un sentit equivocat, romàntic, de poesia supèrflua, en la prosa, que desmillora per complet la novel·la. (Lewi 1931: 38)

Lewi considera que la novel·la de valor ha de ser concebuda i treballada dins del món intern de l'autor; és a dir, ha de ser fruit d'un procés de reflexió per assolir l'equilibri entre els personatges i la idea de fons, i entre l'estil —o forma externa— i l'estructura —o tema. I en aquest procés reflexiu hi té un paper primordial l'eliminació de la superficialitat i la cerca de l'essencial:

Reduïts tots els elements superflus reïx l'essencial. Com hem vist, per obtenir l'essencial, hem hagut d'estilitzar les formes exteriors per a millor expressar-nos. En art s'ha de dir sempre l'essencial. [...] Col·locar en una obra l'essencial és donar-li el màxim valor i això és el que tots cerquem. [...] Sentir, expressar i dir l'essencial, no era aquest, tal vegada, el cànon sobre el qual fou creada la tragèdia grega? (Lewi 1931: 39)

Per acabar, sosté que la producció banal dels novel·listes catalans també rau en la premsa amb què són fetes les obres. Cita Proust per recordar que el deure del novel·lista no és publicar una obra cada tardor, sinó fer-ne una de bona. Contràriament, sentència que les novel·les catalanes són:

Conjunts de capítols desfets, absents de tota vida real. [...] I és que hom no sap parlar d'altres personatges ni situar-se en altres esferes que en els d'un món petit, limitadíssim, monòton; pobre, per tant. [...] Fer novel·les d'amplitud, de gran extensió en el camp de l'esperit, que parlin de tot sense l'encongiment local; que juguin amb una harmonia de diferències entre ambients i personatges que interessin, no novel·les d'instint sol, sense educació artística: això és el que cal ans que tot en la nostra producció literària.

Estudiar en l'ample horitzó de la psicologia, de l'anàlisi anímic, i parlar llavors de la gran complicació que és la vida, ací i fora d'ací, d'un ésser en tot el funcionament dels engranatges de la seva màquina humana i estendre'ls fins al màxim desconegut de la vulgaritat, i la novel·la representarà llavors la generació present, tan variada i múltiple de valors anímics com és, i parlarà de nosaltres a les generacions que vindran. (Lewi 1931: 39)

En un altre ordre de coses, però seguint amb la presentació de les col·laboradores que són periodistes, la següent és Mercè Rodoreda i Gurguí (Sant Gervasi, Barcelona, 1908 – Girona, 1983). Com és ben sabut, el 1928, quan només té vint anys, Rodoreda contreu matrimoni amb el seu oncle catorze anys més gran, cosa que trasbalsa intensament la seva vida. Es veu abocada a adoptar el paper social femení en un entorn auster. Aquest canvi profund l'ensota en una pregona insatisfacció que s'accentua amb el naixement del fill. Només recorre a l'escriptura i la literatura aconsegueix alliberar-se de l'angoixa que l'afligeix (Murià 1991: 8-9).

La dècada dels anys trenta està marcada per l'experiència com a periodista. Hi exerceix i, fins i tot, és sòcia de l'Associació de Periodistes de Barcelona (Associació de Periodistes de Barcelona 1933: 13). Mercè Ibarz (2024) destaca la rellevància d'aquesta etapa en la formació de l'escriptora, ja que la participació en el món de la premsa no només suposa la sortida de l'entorn familiar i una primera apertura al món, sinó també la porta d'entrada a la literatura.

La col·laboració de Rodoreda al setmanari cultural *Clarisme* és l'única relació estable que manté amb el periodisme i està determinada, sobretot, pel conreu del gènere de l'entrevista. Vistes en conjunt, el centenar de peces periodístiques signades als anys trenta en deu periòdics i revistes diferents suposen una primera dedicació professional, l'oportunitat d'apro-

ximar-se als cercles intel·lectuals catalans i una incipient emancipació de l'entorn domèstic. *Clarisme* desapareix a finals del mes de maig de 1934 i des de llavors la col·laboració de Rodoreda en la premsa escrita esdevé totalment literària (Altés 2009: 94-95). Quan esclata la guerra, se syndica a l'Agrupació d'Escriptors Catalans de la UGT i treballa als matins a la secció del butlletí del Comissariat de Propaganda com a correctora de català, i a les tardes, a la Institució de les Lletres Catalanes com a mecanògrafa de la secció d'edicions i revistes (Boquera 2008: 207).

En el cas de la *Revista de Catalunya*, només hi col·labora amb contes i poemes. Malgrat això, la producció literària de Rodoreda només és ressenyada un cop, concretament en una crònica sobre els premis literaris de 1937 que apareix al número 60, de febrer de 1938. Maurici Serrahima, autor del text, exposa els guardonats de l'edició i la presenta com la guanyadora del Premi Crexells per la novel·la *Aloma* (Serrahima 1938: 227-232).

La primera col·laboració de Mercè Rodoreda es troba al número 82, de gener de 1938, i és un conte titulat «En una nit obscura» (Rodoreda 1938: 69-76). És el relat, carregat de simbolisme, dels deliris d'un soldat que, traumatitzat pels horrors de la guerra i a punt de morir, crea un lloc fora de la barbàrie, un oasi de fantasia on pot submergir-se i sentir l'amor. És un conte cru perquè versa sobre la unió amb la mort i és, en definitiva, la recerca de la pau després del conflicte. L'autora aconsegueix mesclar de forma indetachable la realitat amb la ficció fent que el lector no tingui clar quins fets succeeixen i quins són fruit de la imaginació del protagonista. Aquesta narració, evidentment, no només reflecteix els terrors que experimenta qui va a la guerra, sinó la sensació d'esgarrifor que té tothom en una conjuntura bèl·lica, quan la realitat és tenyida per l'atrocitat de la destrucció i la mort.

Rodoreda manté la vinculació amb la revista durant l'exili. Apareix a la nòmina de col·laboradors dels números de la quarta època, publicats a París entre el desembre de 1939 i l'abril de 1940, i també als de la cinquena, publicats a Mèxic en un únic volum de gener a març de 1943. Tot i això, no hi ha cap escrit amb la seva signatura en aquestes dues èpoques. Se sap, gràcies a la correspondència amb Carles Pi i Sunyer el maig de 1940, quan encara resideix a Roissy-en-Brie, que la col·laboració que manté amb la capçalera és com a correctora (Rodoreda 2017: 67). Com ja s'ha exposat, l'autora té una vasta expertesa en aquest àmbit, resultat de la seva experiència laboral a la Institució de les Lletres Catalanes i al Comissariat de Propaganda.

Altrament, a la missiva que dirigeix a Pi i Sunyer, informa que està escrivint un conte per a la *Revista de Catalunya* per encàrrec de Josep Pous i Pagès, però dubta que s'arribi a publicar: «No cregueu que m'hagi sortit res de l'altre món; escriure em costa. La sensació que no en sé l'he tinguda sempre, però ara, s'ha accentuat. És un conte fet amb uns quants records de quan era petita. Veurem si me'l publicaran» (Rodoreda 2017: 67). Carme Arnau (2017: 67, nota número 2), editora del recull *Cartes de guerra i de l'exili (1934-1960)*, considera que aquesta narració podria ser el conte «El bany», recollit a *Vint-i-dos contes*; per tant, es confirmen els presagis de Rodoreda: la *Revista de Catalunya* no el publica.

Pessarrodona (2010: 117-118), a la monografia *L'exili violeta*, a través del testimoni d'Armand Obiols, pseudònim de Joan Prat i Esteve, que ocupa el càrrec de redactor en cap de la *Revista de Catalunya* durant la Guerra Civil i bona part de l'exili, i company sentimental de Mercè Rodoreda, assegura que la *Revista de Catalunya*, sota el patronatge de la Fundació Ramon Llull, és la font d'ingressos, el mitjà que els permet subsistir a ambdós, tant durant l'estada a Roissy-en-Brie com a París.

Rodoreda, quan resideix a Bordeus (tardor de 1943 - tardor de 1946), treballa fent camises, feina que compagina amb l'escriptura de contes que envia a revistes catalanes de l'exili, com per exemple *La Nostra Revista*, *Lletres* o *Catalunya*, a través d'amistats com Anna Murià (Rodoreda 1991: 88) o Rafael Tasis (Rodoreda 2017: 123). El desembre del 1945, en una carta que envia a Tasis, es mostra pessimista envers la Fundació Ramon Llull i la *Revista de Catalunya*: «Sobre la Fundació i la *Revista*, tinc els meus pessimismes. Fa temps que es podrien haver fet coses i no s'ha fet absolutament res» (Rodoreda 2017: 107). Aquestes línies fan pensar que l'interlocutor, en un escrit anterior, li ha preguntat per la tribuna i la fundació; i per consegüent, es pot deduir que la parella Obiols-Rodoreda hi manté una forta vinculació.

Ara és Rodoreda qui, en una altra missiva datada l'abril de 1946, pregunta, per encàrrec d'Armand Obiols, a Tasis: «què passa amb la Senyora *Revista de Catalunya*. Està més fotuda que mai, oi?» (Rodoreda 2017: 117); i el juliol de 1946, quan queda poc per deixar Bordeus i marxar a París, li torna a escriure i li comenta: «si l'Obiols pot arribar a fer la *Revista de Catalunya* serà com si ressuscités» (Rodoreda 2017: 123).

Mesos més tard, el desembre de 1946, quan ja fa un temps que viu a París, l'escriptora expressa a Anna Murià: «Ara ell també és a París i començarem a fer la *Revista de Catalunya*» (Rodoreda 1991: 93-94); i clou

la carta així: «Diu l'Obiols que si volem enviar originals per a la *Revista*, podeu enviar-ne, i que ell ja us escriurà» (Rodoreda 1991: 95). I el març de 1947 en una altra epístola informa que ja no cus camises i que treballarà a la *Revista de Catalunya* (Rodoreda 1991: 98). Per fi l'abril de 1947 apareix el primer número de la nova etapa, sota el patronatge de la Fundació Ramon Llull i amb Obiols com a redactor en cap. Tota la correspondència que manté l'escriptora amb la intel·lectualitat catalana exiliada, i que s'ha ressenyat anteriorment, manifesta que la *Revista de Catalunya* és un projecte molt vinculat a la parella Obiols-Rodoreda.

La signatura de l'autora d'*Aloma* reapareix al número 103, de juliol-setembre de 1947, en el qual publica tres contes: «Nocturn», «Tarda al cinema» i «El gelat rosa» (Rodoreda 1947: 219-230). En aquestes peces narratives plasma les dures realitats de l'exili: la detenció i deportació a la primera; els perills del mercat negre a la segona, i els amors que mai no han tornat a la darrera.

L'última col·laboració es localitza al número següent, el 104, d'octubre-desembre de 1947, el darrer de l'etapa de París. En aquesta ocasió publica nou sonets que aborden el distanciament, i més en concret, el distanciament amorós. Convé recordar que el juny de 1941 detenen Armand Obiols i, per consegüent, la parella viu una relació marcada per la distància fins a l'agost de 1943. El turment sentimental que experimenta Rodoreda durant aquesta etapa i el dolor causat per l'exili inspiren els seus versos.

Al juliol de 1948, l'escriptora de Sant Gervasi comença a manifestar certa indiferència per la *Revista de Catalunya*. Aquesta apatia, que es tradueix en un distanciament, és fruit dels malentesos amb el seu company sentimental i així ho manifesta a Murià: «¿El meu parer sobre la R. de C.? Un fòssil ben presentat. Al principi hi intervenia, però vaig adonar-me que feia nosa, que l'Obi, com tu informaves en una carta, em té una mena de gelosia molt complexa i molt curiosa» (Rodoreda 1991: 102). Dos mesos després, en una altra carta, comunica a la seva confident que: «La *Revista de Catalunya* està a punt de fer *nyec*. Però encara no ho ha fet. Sembla que els alts jerarques li volen tirar un salvavides» (Rodoreda 1991: 108). La sentència de Rodoreda és un reflex de la realitat: cal esperar nou anys, fins al desembre de 1956, perquè surti a la llum el proper número, el 105, publicat a São Paulo.

Maria Aurèlia Capmany i Farnés (Barcelona, 1918 – 1991) també forma part d'aquest grup de col·laboradores que es poden considerar periodistes. Filla d'una família il·lustrada i menestral, la seva formació queda

estroncada per la Guerra Civil. Experimenta el salt cultural i polític d'haver estudiat en l'ambient liberal de l'Institut Escola de la Generalitat de Catalunya a cursar, durant la postguerra, els estudis de filosofia a la Universitat de Barcelona, en un clima gris i de forta repressió social del qual pot escapar el 1952, quan es trasllada a París per fer un curs a la Sorbona. En tornar de França, dedica els primers anys de la vida laboral a l'ensenyament, feina que combina amb el treball incipient com a dramaturga i narradora, la seva autèntica vocació (Palau 2008: 27-28).

Més interessada en la carrera literària que en la periodística, entén els articles com una forma de participació pública necessària per a la defensa de les pròpies idees. Com a periodista cultiva l'articulisme i la crítica literària. Eva Piquer (1992), que ha estudiat a fons l'obra periodística de Campmany, divideix la producció en quatre etapes. És a la primera, que va del 1948 al 1962, on s'ha de situar la col·laboració a la *Revista de Catalunya*. Els inicis periodístics, evidentment, estan condicionats pel control que exerceix el règim franquista sobre la premsa, cosa que explica les limitacions de les seves incursions.

A la *Revista de Catalunya* només publica una crònica, que apareix al número 105, el primer i únic que s'imprimeix a São Paulo. El text, tot i sortir a la llum el desembre de 1956, és escrit el desembre de 1954. Es titula «Els cinc premis literaris de 1954» i s'encabeix dins la secció «Crònica». Capmany ressenya els premis de Santa Llúcia, organitzats per l'editorial Selecta. Presenta les categories, els jurats, les obres candidates, els resultats de les votacions, els veredictes finals i els guanyadors. Aprofitant que l'edició de 1954 se celebra a l'Hotel Colon de Barcelona, just davant de la catedral, clou la crònica evocant l'esperit nadalenc: «A la plaça de la Catedral hi ha l'estesa de parades per a la fira de pessebres. Sentim olor de molsa, encara que si molt convé no n'hi han deixada ni una gota. Són boniques les agulles de la Catedral damunt el cel net d'hivern» (Capmany 1956: 61).

La darrera d'aquest grup és la periodista **Anna Murià i Romaní** (Barcelona, 1904 – Terrassa, 2002). El seu cas és particular: forma part de la nòmina de col·laboradors de la revista, però no s'ha trobat cap escrit amb la seva signatura.

Murià, entre 1918 i 1924, estudia comptabilitat, comerç i anglès a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, i continua la formació a l'Ateneu Enciclopèdic Popular (1932-1936). Inicia l'activitat periodística l'octubre del 1925 a *La Dona Catalana*. A partir del 1930 col·labora recurrentment a *La Nau* i *La Rambla*, i dirigeix el *Portantveu del Club Femení*

i d'Esports de Barcelona. Paral·lelament, treballa com a funcionària de la Generalitat i com a secretària de la Institució de les Lletres Catalanes durant la Guerra Civil. També milita a Acció Catalana i a Estat Català, i és secretària del Club Femení i d'Esports de Barcelona (Bacardí 2004).

Durant el conflicte és redactora del *Diari de Barcelona* i de la seva evolució, *Diari de Catalunya*, del qual és la directora els darrers mesos de la guerra, i es converteix així en la primera dona que dirigeix un diari en llengua catalana. Entre 1925 i 1939 se li atribueixen més de 550 col·laboracions en una desena de revistes i periòdics diferents (Real 2004: 1136-1156).

S'exilia a França, on coneix el seu company, Agustí Bartra, i amb ell marxa, primer a la República Dominicana, i després a Cuba i a Mèxic. A l'exili manté algunes col·laboracions periodístiques amb revistes catalanes editades a Llatinoamèrica pels exiliats, com ara *Catalunya*, *Germanor*, *Lletres*, *La Nova Revista* i *Pont Blau* (Bacardí 2004). A part de l'obra periodística, la seva trajectòria literària abasta des de la novel·la fins al conte, passant per títols autoficcional i memorialístics, i per la literatura infantil.

A les pàgines de la *Revista de Catalunya* apareixen unes línies signades per Murià, però cal matisar aquesta informació. La capçalera reproduïx el text d'adhesió que el Club Femení i d'Esports de Barcelona envia al president Francesc Macià després de la proclamació de la República catalana. Anna Murià signa la lletra com a secretària de la institució; en conseqüència, no es pot entendre aquest text com una col·laboració.

Altrament, el seu nom torna a aparèixer al triple número de la revista que enceta la cinquena època de la publicació, una etapa marcada pel pelegrinatge a Mèxic per la major part dels animadors de la capçalera. Aquest exemplar inclou els números 99, 100 i 101, que corresponen als mesos de gener, febrer i març de 1943. Com ja s'ha comentat, no hi apareix cap article o assaig signat per Anna Murià. Malgrat això, el seu nom s'inclou a la llista de col·laboradors.

És menester assenyalar que Murià entra en contacte amb el cercle intel·lectual que dirigeix i edita la revista l'any 1937, quan ocupa el càrrec de secretària de redacció de la Institució de les Lletres Catalanes. A més a més, el 1939, en el marc de l'exili, forja una forta amistat amb Mercè Rodoreda i Armand Obiols, que en aquell moment ja n'era el cap de redacció. Amb ells, i Agustí Bartra, comparteix la primera etapa de l'exili: l'estada a la Residència de Tolosa de Llenguadoc, regentada per Maria Baldó i el seu marit, Lluís Torres. Posteriorment les dues parelles, Obiols-Rodoreda

i Bartra-Murià, es traslladen al *chateaux* de Roissy-en-Brie, que és la residència per al gruix d'intel·lectuals provinents de la Institució de les Lletres Catalanes i, en efecte, de la *Revista de Catalunya* (Pessarrodona 2010).

Endemés, el número en el qual Murià apareix com a col·laboradora es publica a Mèxic el 1943, quan Bartra i ella hi resideixen; per tant, hi ha una coincidència geogràfica entre la parella i el lloc d'edició de la revista. Encara que no hi publica cap text, segurament, assessora en tasques de traducció i edició dels textos, ja que durant l'exili treballa com a traductora de francès i anglès, i durant la Segona República i la Guerra Civil adquireix l'experiència necessària en direcció i edició de premsa escrita. Per consegüent, es pot intuir que assumeix un rol similar al que exerceix Rodoreda durant l'exili.

Gràcies a la correspondència que manté amb Rodoreda, que ja s'ha analitzat anteriorment, se sap que Armand Obiols, quan és el redactor en cap de la *Revista de Catalunya*, invita el matrimoni Bartra-Murià a enviar-hi originals; i aquests, d'acord amb el que explica Rodoreda (1999: 98), són entregats al comitè de redacció format per Fabra, Cabot i Carner. El contingut d'aquestes missives també palesa que Anna Murià llegeix la revista. És més, li retreu a Rodoreda que no s'ha inclòs cap ressenya de *Lletres* ni de l'editorial Costa-Amic (Rodoreda 1991: 95-98).

LES COL-LABORADORES QUE NO SÓN PERIODISTES

El tret definitori d'aquest grup és l'ús de la premsa com una plataforma de popularització de l'obra literària. En altres paraules, les col·laboradores d'aquest epígraf són dones que es dediquen a l'univers de la literatura o l'art i empenen els mitjans de premsa escrita per difondre aquestes produccions.

Entre la nòmina de col·laboradores que no són periodistes destaca la poeta i traductora Maria Antònia Salvà i Ripoll (Palma, 1869 – Lluçmajor, 1958). Salvà és la tercera filla d'una família de propietaris rurals mallorquins. Gràcies al seu pare, un advocat il·lustre amb gran deler per la literatura, entra en contacte amb el cercle d'intel·lectuals i escriptors de la Renaixença de Mallorca. Publica el primer poema, «Orfenesa», el 1893 a la revista vigatana *La tradició catalana*, i el 1903 guanya el Certamen de Fires i Festes de Palma. Arran d'aquest reconeixement comença a publicar l'obra a revistes noucentistes com, per exemple, *La Il·lustració catalana*, *Catalunya*, *Feminal*, *Mitjorn*, *Art Jove* i *Empori* (Julià 2023).

El primer vincle amb la *Revista de Catalunya* es localitza al número 1, que veu la llum el juliol de 1924. La poeta no hi col·labora, sinó que és la protagonista d'una ressenya escrita per l'advocat i poeta Tomàs Garcés, que elogia la seva vessant com a traductora de l'obra de Frederic Mistral, concretament la traducció catalana que fa de *Mireia* (Garcés 1924).

El nom de Salvà torna a sortir al número 33, publicat el març de 1927. La poeta és novament objecte d'una recensió, aquest cop, a càrrec de Domènec Guansé, que ressenya el poemari *Espigues en flor*, publicat el 1926. D'acord amb el tarragoní, aquest volum, que aplega tota l'obra personal de la mallorquina, evoca fortalesa, però sense renunciar a la sensibilitat, la pietat i la gràcia, qualitats pròpies de la feminitat:

Altrament, la seva senzillesa, la seva naturalitat, l'amor a la paraula viva del poble, fa que, més que amb cap altre poeta mallorquí, la trobem emparentada amb Marian Aguiló. Té, fins i tot, la seva bonesa d'ànima. Té, però, més fortitud: una fortitud que li ve, no tant d'haver traduït Mistral, com d'haver-lo pressentit. Aqueixa fortitud, però, no exclou feminitat. Tots els encisos adorables, dels quals considerem ornat l'etern femení, són continguts en la seva poesia: sensibilitat, gràcia, comprensió i pietat pel dol i l'amarguesa. (Guansé 1927: 304)

El número següent on s'esmenta Maria Antònia Salvà és el 44, publicat el febrer de 1928. És mencionada en un article sobre la revista cultural mallorquina *La Nostra Terra*. Tal com palesa el text (*El Pla de Bages* 1928: 219-220), hi col·labora, cosa que evidència la relació activa que manté amb el món de la premsa, ja sigui com a plataforma per publicar-ne la producció en vers, les traduccions o alguns assajos.

Cal esperar fins al número 62, d'octubre de 1930, quan la direcció de la revista ja és ocupada per l'historiador Ferran Soldevila, per trobar la primera col·laboració de la traductora. Publica l'article «De com pervinguí a traduir a Mistral», que és el primer text no literari d'autoria femenina que apareix a la *Revista de Catalunya*. Al llarg de cinc pàgines narra com va ser el primer tast del l'obra del «Mestre», quins motius justifiquen la seva devoció, com es van conèixer i van entaular una estreta relació a través de missives, i com, sorprenentment, sense rebre classes d'occità, es va convertir en la seva traductora (Salvà 1930: 129-133).

La segona i darrera col·laboració de la mallorquina es localitza al número 65, publicat el gener de 1931. En aquesta ocasió, participa en «Les meves tres millors poesies», una secció regular que invita personalitats de l'univers de la lírica en llengua catalana a escollir els seus tres millors

poemes. Les peces, que es reproduïen a les pàgines de la revista, són introduïdes per unes línies en les quals l'autor ha de justificar la tria. Aquesta secció apareix en dotze números; per tant, hi participen dotze literats: onze homes i una dona, Salvà, que elegeix «Xeremies llunyanes», «Tardor» i «Casolana» del poemari anteriorment ressenyat, i legitima la selecció així:

I d'aquí que em semblés un encert la tria esmentada, per la relativa varietat de les composicions escollides, una de les quals ve a ésser un record d'infantesa, l'altra un conjunt —una mica inèdit— de notes tardorals, i l'altra una temptativa per fondre dins el vers el plany evocador de la xeremia amb el cop del tambori que sol acompanyar-la. (Salvà 1931: 33)

La segona col·laboradora d'aquest grup és Caterina Albert i Paradís (l'Escala, 1869 -1966). Filla d'una família benestant de propietaris rurals, és el pare qui n'incentiva la fal·lera literària i artística. Es dona a conèixer amb el monòleg teatral *La infanticida*, distingit als Jocs Florals d'Olot el 1898. Tot i descobrir la seva identitat, Albert sempre intenta diferenciar la vida personal de la literària per mitjà dels pseudònims de Víctor Català.

El primer contacte de la novel·lista amb la *Revista de Catalunya* és una entrevista a càrrec del poeta Tomàs Garcés que es publica al número 26, d'agost de 1926, titulada «Conversa amb Víctor Català». El resultat de l'entreviu no plasma la veu de l'entrevistador, només la de l'entrevistada, ja que no es transcriuen les preguntes, només les respostes, que van introduïdes per un títol que resumeix l'assumpte que s'aborda. Un dels aspectes tractats són els seus inicis en l'univers de la literatura, dels quals destaca: «Escrivia per distreure'm. En la meua vida de monja i de finestrans tancats, en una vila on no hi havia ni professor de piano, les estones que dedicava a la literatura eren el meu únic esplai» (Català 1926a: 126).

També detalla l'origen del pseudònim, qüestió que li permet enraonar sobre la independència entre la producció d'un artista i la moralitat:

Em proposava de no descobrir mai la meua personalitat. A Olot vaig haver de trencar la consigna, però. Vaig enviar a un certamen que es celebrà en aquella ciutat, un monòleg. Fou premiat. Hi hagué unes discussions fantàstiques, es veu, sobre qui era l'autor del treball. Sembla que es tractava d'un monòleg atrevit. Jo no me n'adonava. Quan van saber que l'autor era una dona, l'escàndol va ser més gros. No trobaven correcte que jo contés la història d'un infanticidi. I, no obstant, és que pot tenir límits l'obra de l'artista? No crec que unes normes morals puguin frenar-la. Crec elemental advocar per la independència de l'art. Gràcies a aquesta independència he pogut ser fidel a la meua vocació, que tothom hauria volgut intervenir. No reconec altra norma que la del bon gust, ni altra immoralitat que la de la inutilitat. L'obra mal feta és, per això mateix, també, l'obra immoral. (Català 1926a: 127)

Altrament, aborda el to ombrívol que tenyeix la seva producció i l'èxit que ha assolit *Solitud*, i esmenta el poemari *Llibre blanc*. També opina sobre els Jocs Florals i la situació que viu la novel·la catalana a la dècada de 1920; recorda l'amistat literària que manté amb Margall i Guimerà; i dona a conèixer els projectes literaris que té entre mans: les novel·les *Un film i Tragèdia de Dama Nisa* (Català 1926a: 128-134).

Aquesta entrevista assoleix ressonància immediatament. Al número següent, el 27, a la secció «Periòdics i Revistes», es comenta i es reproduïx un fragment d'un article publicat al periòdic *El Pla de Bages* en el qual es destaca la rellevància de la conversa i s'elogia la figura de Víctor Català i la seva producció literària (J.A. 1926: 335-336).

No obstant això, aquesta no és l'única reacció que genera l'entreviu i que es plasma a les pàgines de la *Revista de Catalunya*. Prudenci Bertrana, col·laborador des dels inicis de la publicació i encarregat de la secció de crítica teatral, al número 31, de gener de 1927, publica l'article «La novel·la fotogràfica». Bertrana enceta l'escrit enraonant sobre el concepte «novel·la fotogràfica» i, després d'afirmar que no en coneix l'origen, assevera:

Amb tot, fins que ha estat usada per una il·lustre escriptora en amical conversa amb un poeta, la frase no era perillosa ni mereixia ésser pressa en consideració. Ara va pel món amb un prestigi d'anatema fulminant, no per *la moral*, sinó *pel bon gust*.

Els nostres lectors poden consultar el número 26 d'aquesta revista, pàgina 130, i veuran que l'apartat *Novel·la fotogràfica* de la *Conversa amb Víctor Català*, de Tomàs Garcés, confirma el què acabem de dir. Sentim vivament haver estat al·ludits per l'eminent escriptora com a fotògrafs. Ens sap molt de greu que l'admirable dama hagi fet constar que *una novel·la com el «Jo» no l'escriuria mai* (de la qual cosa n'estem absolutament convençuts), no perquè no ens afalagui extraordinàriament que el nostre cognom soni en la conversa d'una dama i un poeta [...] sinó perquè els maliciosos poden creure que escrivim en defensa pròpia i no contra l'invent odiós d'una classificació novel·lística dintre la qual els mediocres podrien engabiar-hi una pila d' descriptors de positiva vàlua. (Bertrana 1927: 16)

La «classificació novel·lística» que menciona Bertrana és la novel·la fotogràfica. Víctor Català durant l'entrevista amb Garcés expressa que *Solitud* és una novel·la d'imaginació. I sentència el seu rebuig envers les novel·les fotogràfiques:

«Solitud» és una novel·la d'imaginació. Però calculi la meua sorpresa quan varen dir-me que havia retratat l'ermità de Santa Catarina. [...] Tothom sabia

la seva història, jo no. Quin greu me va saber l'estranya coincidència! A mi no m'agrada de retratar ningú. M'ho veda, no la moral, sinó el bon gust. Una novel·la com el «Jo!» de Bertrana, que respecto, no l'escriuria mai. No obstant, la novel·la catalana té precedents il·lustres d'aquesta mena. No sempre han estat igualment acollits pels «fotografiats». Diu que la gent dels «Sots feréstecs» no havia quedat gens agraïda a En Caselles. Li portaven un odi! (Català 1926a: 130)

Són aquestes línies les que desperten el recel de Prudenci Bertrana, que se serveix de la *Revista de Catalunya* per contestar Català. Emprant la primera persona del plural intenta amagar el seu enuig envers, com diu ell «l'admirable dama».

És ben cert que Bertrana i Caselles no fan novel·la fotogràfica, són autors modernistes —i simbòlics— com Víctor Català (Castellanos 1982: 85-100; 1983; 1986: 485-546; 2013a; 2013b: 38-39; 2013c: 284, i 2013d). No obstant això, l'escalenca, durant l'entrevista amb Garcés, en un intent d'autodefensa davant d'aquells qui l'acusen d'haver retratat l'ermità de Santa Caterina, declara que no fa novel·la fotogràfica i, essent conscient de la capacitat literària i la qualitat de la seva obra, i amb l'afany de diferenciar-se dels altres autors modernistes, conclou que una novel·la com el *Jo!* no l'escriuria mai. I és veritat. Català mai escriuria una novel·la com la de Bertrana, però no perquè sigui fotogràfica (que no ho és), sinó perquè és massa explícita. Des del punt de vista simbòlic, Català és més subtil i menys terrenal, és capaç d'incloure amb molta finor els referents reals fent servir referents imaginatius, metàfores i un llenguatge líric. Evidentment que s'inspira en la realitat, però destaca per la capacitat de transformar els personatges, magnificar-los i sublimar-los, una facultat que és superior a la dels escriptors coetanis. I aquesta exquisidesa, de la qual ella és molt conscient, és la que la porta i l'aboca a distingir-se de la resta d'autors que fan novel·la simbòlica (Corretger 2025: comunicació personal). Per tant, Català només incorre en un error: afirmar que Caselles i Bertrana fan novel·la fotogràfica. Malgrat això, el to de la resposta de l'autor de *Josafat* és exagerat: la ira i la ironia que destenyeixen les seves paraules no són fàcils d'ocultar.

La primera i única col·laboració de Víctor Català a la revista es pot localitzar al número 27, en el qual publica el pròleg inèdit, escrit el novembre de 1917, de la novel·la *Tragèdia de Dama Nisa* (Català 1926b: 238-240). Amb aquesta prosa es converteix en la primera dona que publica un escrit a *Revista de Catalunya*.

Igual que la producció de Salvà, la de Català és protagonista de múltiples ressenyes i crítiques literàries. Al número 30, de desembre de 1926, a l'apartat «Les Lletres» de la secció «Cròniques Catalanes», Domènec Guansé critica ferotgement la novel·la *Un film*. La seva desaprovació és total; fa una condemna absoluta tant de l'argument com de la forma:

En aquests episodis, Víctor Català no empra cap procediment cinematogràfic ni folletinesc. Torna simplement al seu procediment realista. No enumera els fets d'una manera esquemàtica, ans estén convenientment l'acció, i sap, sobretot, amb fina flaira psicològica, triar els detalls que han d'impressionar el lector d'una manera violent. Aquí retrobem el gran estil de Víctor Català, dinàmic, ple de nervi i de força. El seu clar obscur, tan sàviament repartit, dona relleu a les figures, les il·lumina i les fa monstruosament vitals, i ensems les volta d'una ombra plena de misterioses ressonàncies.

No podem, tanmateix, deixar de fer alguns retrets a la seva prosa. Amb una mica de poliment seria tan bella! Però les faltes gramaticals s'hi amunteguen. Els castellanismes involuntaris alternen amb els castellanismes voluntaris, subratllats, com una gràcia estilística, que no fa cap gràcia. Tot el treball de depuració de la llengua, del nou-cents ençà, ha estat treball perdut per a aquest escriptor! (Guansé 1926: 656)

La comprensió insuficient o incorrecta de l'obra porta Guansé a elaborar una crítica gens ajustada a les qualitats de la novel·la (Castellanos 2007). D'acord amb Corretger (2010: 42-43):

La incomprensió que Guansé mostrà envers *Un film* fou l'origen, doncs, en bona mesura, del dubte sobre la qualitat de la novel·la arrossegat durant anys malgrat l'acceptació, més o menys entusiasta, demostrada pels altres crítics contemporanis, que no aconseguiren fer oblidar aquella ressenya. La visió que Guansé dona d'aquesta obra és el fruit de l'opinió que, com a crític, s'estava formant sobre la novel·la catalana represa entre 1925 i 1926, un gènere que estudiava a la llum dels nous models europeus. En efecte, la crítica negativa amb què rebé *Un film* fou producte de les seves preferències estètiques i de la seva formació autodidàctica com a crític —en especial des de 1924, a Barcelona, a l'ombra de Rovira i Virgili— més que de l'acord amb les posicions noucentistes. Guansé no fou, per adscripció ideològica, un crític noucentista, sinó independent, eclèctic, i allunyat dels pressupòsits dirigistes del noucentisme, tal com la seva obra crítica demostra.

L'obra de Víctor Català no torna a ser ressenyada a la *Revista de Catalunya* fins passats quasi tres anys, quan el mateix Domènec Guansé publica al número 57, d'agost de 1929, una crítica de *Marines*. Les paraules del

tarragoní no són tan dures, però encara manté l'error de considerar-la una escriptora realista: «Amb “Marines”, Víctor Català pinta la lluita rude d'un poble de pescadors amb la mar. Hi ha, en la concepció d'aquestes pàgines, una alenada èpica, però la seva plasmació és feta amb aquest art típicament i rigorosament realista de Víctor Català, que cerca més impressionar que crear bellesa» (Guansé 1929: 163). Altrament, l'anhel «d'impressionar» que destaca Guansé és valorat com un defecte; per tant, condemna la facultat simbolista de Català (Corretger 2010: 50).

I el març de 1931, al número 67, Guansé fa una crítica de *Contrallums*. En aquesta ocasió, tot i que el seu objectiu és destacar la capacitat de sublimació de l'autora i la qualitat literària de l'obra, deixa entreveure que aquest tipus de literatura no és la pròpia d'una dona i, en conseqüència, de forma implícita, afirma que hi ha una tipologia literària pròpia de la feminitat:

Hi ha essencialment dues maneres de fer novel·la. L'una és agafant un o més personatges i analitzant la seva psiquis, estudiant les seves relacions. És sempre una novel·la una mica subjectiva, sovint autobiogràfica. L'altra és la d'inventar un argument i posar-hi en joc personatges més o menys ben observats de la vida. És, en oposició a la primera, la novella dramàtica. [...] Víctor Català, però, tant com és humanament possible, cultiva la segona manera. Tot el que narra és estrictament objectiu. Ningú no sospitarà, al través de la psicologia dels personatges, que el seu autor sigui una dama. [...] Sovint ens trobem que, en aquests drames cantelluts i sense matisos, hi ha una sàdica complaença a descriure escenes de sang i de foc. Mai l'autor no estalvia, en aquest aspecte, detalls realistes per desplaents o revoltants que siguin. El seu art no consisteix a atenuar les coses, a idealitzar-les, a poetitzar-les, sinó a donar-los relleu i grandesa. (Guansé 1931a: 270)

En efecte, l'apartat de crítica literària de la *Revista de Catalunya*, dirigit per l'autor tarragoní, es mostra advers per a la novel·lista, ja que no es comprèn correctament la seva obra i, per consegüent, les crítiques no són gaire ajustades. A més a més, tant les paraules de Bertrana que s'han ressenyat anteriorment, com les de Domènec Guansé, fan pensar que a ambdós autors els pot sobtar que darrere del pseudònim Víctor Català hi hagi una dona. Els seus textos destil·len incomoditat envers el fet que una «dama» sigui capaç de produir una obra tan crua que, fins i tot, escandalitzi. Potser no poden concebre que la literatura d'autoria femenina no rebutgi la violència ni la truculència, tot al contrari, les abrasi amb el màxim detallisme i rigor.

La tercera d'aquest grup de col·laboradores és Montserrat Casanova i Puigserinanell (Campdevàrol, 1909 – Fàtima, 1990), una de les artistes pictòriques més reconegudes de la dècada dels anys trenta. Casanova, des de ben joveneta, mostra interès per l'art, la música i la literatura. Seguint la trajectòria formativa de la seva germana Concepció, es trasllada a Barcelona per estudiar a l'Institut de Cultura de la Dona i rebre classes de dibuix d'Antoni Utrillo. Posteriorment, accedeix a l'Aula de Belles Arts de l'Ateneu Polytechnicum (Fontbona 2012).

Un cop finalitzats els estudis, a finals dels anys vint, es fa de seguida un lloc en l'univers artístic de la capital catalana. La seva producció pictòrica destaca en exposicions col·lectives com el Tercer Saló de Tardor de la Sala Parés (1928), l'Exposició d'Art Modern Nacional i Estranger de les Galeries Dalmau (1929), l'exposició de la Sala Badrinas (1931-1932) i les exposicions de Primavera del Saló de Montjuïc de 1932 i 1935. Casanova comparteix cartell amb figures internacionals com Hans Arp, Piet Mondrian i Theo van Doesburg (Fuentes 2020).

El 1929 publica els primers gravats a *La Nova Revista* i a *Hèlix* i il·lustra el llibre de la seva germana *Poemes en el temps* (1930) (Real 2004: 1269). D'acord amb Fuentes (2020), el 25 d'octubre de 1930 inaugura la primera exposició individual a la Sala Parés. És menester assenyalar la mostra individual que acullen les Galeries Syra el novembre de 1935. La Guerra Civil trastoca el rumb de la trajectòria de l'artista i després d'exiliar-se a Itàlia durant la postguerra, la seva presència en mostres de prestigi comença a disminuir. La pintora es dedica al gravat i a la il·lustració i, tot i que continua pintant paisatges i figures, la temàtica religiosa domina la producció. Encara que forma part d'algunes exposicions col·lectives de temàtica sacra, queda al marge dels cercles artístics de la Ciutat Comtal. Durant els anys cinquanta és la secretària de l'Institut Amatller d'Art Hispànic i, posteriorment, es dedica exclusivament a la religió: és missionera fins que mor.

Montserrat Casanova és l'única de les col·laboradores d'aquest grup que, tot i no ser periodista, no utilitza la *Revista de Catalunya* per difondre l'obra artística. Igual que la seva germana, només hi publica un assaig. El treball, titulat «Sobre dibuix d'infants» apareix a les pàgines del número 75, de novembre de 1931, i és una defensa de la importància del dibuix per al desenvolupament de les criatures. Vindica que és una activitat que ofereix un ampli camp d'investigació de la mentalitat i la psicologia de

l'infant, i de la seva capacitat d'atenció, retenció, síntesi, imaginació i cons-tància (Casanova 1931: 412-416).

Clementina Arderiu i Voltas (Barcelona, 1889 – 1976) també forma part d'aquest grup de col·laboradores. Durant l'adolescència aprèn l'ofici familiar, l'argenteria, i hi treballa mentre estudia piano i llengües. Des de molt jove sent passió per la lectura, la qual cosa l'ànima a seguir el camí de la literatura. El 1911 publica el primer poema, i el primer recull, *Cançons i elegies*, veu la llum el 1916. Aquest mateix any es casa amb el poeta Carles Riba, fet que la porta a prendre part, activament, de la vida literària catalana del moment (Molas 2008).

La primera referència d'Arderiu a les pàgines de la *Revista de Catalunya* es localitza al número 82, de gener de 1938, i és una ressenya del recull *Poemes*, publicat el 1936 (Bofill 1938: 111-116). Tant Clementina Arderiu com Carles Riba viuen exiliats fins al 1943, i en tots els números de la capçalera publicats entre el desembre de 1939 i el març de 1943 Arderiu apareix al llistat de col·laboradors, encara que en molts exemplars no s'hi publica cap producció amb la seva signatura.

El 1938 guanya el Premi Joaquim Folguera amb el recull de poemes *Sempre i ara*. La publicació d'una part d'aquest poemari són les dues primeres col·laboracions d'Arderiu a la *Revista de Catalunya*, la primera al número 91, d'octubre de 1938 (Arderiu 1938: 287-292), i la segona al número 95, publicat a París el gener de 1940 (Arderiu 1940: 61-68). La darre-ra col·laboració de la poeta són cinc peces líriques al número 105, publicat el desembre de 1956 a São Paulo (Arderiu 1956: 35-37).

Clou aquest subapartat la pedagoga Dolors Canals i Farriols (Barcelona, 1913 – 2010). Primogènita d'una família burgesa barcelonina, després d'estudiar medicina, psicologia i biologia, es dedica a la recerca científica sobre la primera infància. Durant la Guerra Civil és la responsable de les llars d'infants de guerra, que s'emmarquen en el moviment pedagògic avançat i renovador de la Segona República, i són reconegudes internacionalment. L'exili la porta de França a la República Dominicana, a Cuba i a Nova York, on segueix investigant i aplicant els seus mètodes sobre el desenvolupament infantil (García-Colmenares; Monteagudo; Chisvert 2021).

El cas de Canals és equiparable al d'Anna Murià: forma part de la nòmina de col·laboradors de la revista, però no s'ha trobat cap escrit amb la seva signatura. El seu nom apareix als números 94 i 98, de desembre de 1939 i abril de 1940 respectivament. En la primera ocasió es ressenya l'article «Idees generals sobre els testos de Carlota Bhuler aplicats a la primera

infància», un treball publicat a la *Revista Francesa de Puericultura* (Sbert 1939: 119-120). I el segon cop que apareix el nom de Canals és a la secció «Els catalans arreu del món» del número 98, publicat a París. En aquest cas, es notifica que la *Revista de Educación* del Departament d'Educació Pública i Belles Arts de la República Dominicana li publica el treball «La Pedagogía durante los primeros años de la vida» (*Revista de Catalunya* 1940: 444-445). A més a més, s'informa que la *Revista de Catalunya* publicarà una recensió d'aquest treball, però això mai succeeix. Altrament, al número 99-101, de gener-març de 1943, publicat a Mèxic, Dolors Canals apareix al·listat de col·laboradors, però no s'hi inclou cap escrit signat per ella.

Conclusions

A manera de conclusió, cal assenyalar que la participació de les dones en la *Revista de Catalunya*, independentment de si són periodistes o no, és residual. Entre 1924 i 1967 es compten uns 270 col·laboradors, dels quals només 10 són dones.

Pel que fa al tipus de col·laboració, mentre que la majoria de signatures masculines tenen certa continuïtat —en altres paraules, col·laboren amb assiduïtat—, la presència de les dones és puntual i esporàdica. Vuit de les deu col·laboradores signen escrits. D'aquestes vuit, quatre només publiquen un text; tres col·laboren en dos ocasions, i només una, Rodoreda, té tres publicacions.

Un altre aspecte a ressaltar és l'escassa col·laboració de les dones en les seccions obertes al públic, com ara «Enquestes de la *Revista de Catalunya*», «Lletres al Director» o «Secció de Polèmiques». En les dues primeres seccions la participació és exclusivament masculina, mentre que en la tercera hi col·labora una periodista, Elvira A. Lewi, en dues ocasions.

Quant al gènere de les publicacions, en la majoria dels casos, les col·laboradores presenten textos literaris. Entre 1924 i 1967 s'han comptat només tretze escrits d'autoria femenina, set dels quals són literaris (poesies, contes i narrativa) i els sis restants són assajos o articles d'opinió. Contràriament, els col·laboradors, només en casos excepcionals, publiquen narrativa o lírica.

En relació amb la temàtica, els aspectes que aborden les col·laboradores, tant les que són periodistes com les que no, sempre són relatius al món de la literatura, l'art o la cultura en general. Ans al contrari, les col·laboracions masculines versen sobre temes tan diversos com la cièn-

cia, el dret, la demografia, la història, l'economia, la filosofia, la literatura, l'actualitat, la política, la psicologia, la sociologia o l'art. A més, només els col·laboradors homes escriuen crítiques literàries, artístiques o cinematogràfiques. Sembla que la direcció de la revista considera que les col·laboradores no tenen la potestat o autoritat per fer una recensió.

L'altre punt que s'ha estudiat en aquesta recerca és el perfil de les col·laboradores. S'ha conclòs que totes són dones amb estudis superiors, amb un alt nivell cultural i amb coneixement de diverses llengües. Endemés, provenen de famílies benestants i els progenitors incentiven la seva fal·lera per la literatura, l'art i la cultura en general.

No obstant això, cal assenyalar una diferència entre les col·laboradores que no són periodistes i les que sí que ho són. Les primeres, a excepció de la pintora Montserrat Casanova i la pedagoga Dolors Canals, són novel·listes o poetes consagrades, d'una generació anterior a les periodistes, amb un tarannà més conservador, cosa que explica que entenguin els mitjans de premsa escrita com una plataforma per divulgar la seva producció literària.

Altrament, les col·laboradores que són periodistes pertanyen a una generació moderna i renovadora. Naixen durant els primers anys del segle xx, es formen amb certa cura, i troben una primera personalitat pública com a pioneres del periodisme a la premsa barcelonina. Per tant, són dones amb carreres periodístiques intenses i vocacionals, però també tenen tendències literàries i artístiques. Es dediquen doblement al món de les lletres: són periodistes i literates. Tanmateix, són considerades escriptores compromeses amb el desenvolupament cultural i l'emancipació social, política i econòmica femenina, i també són dones obertament antifeixistes.

Per acabar, és imperatiu reflexionar sobre els motius que expliquen la limitada actuació de les dones a la *Revista de Catalunya*. En primer lloc, s'ha de tenir en compte que és un mitjà altament masculinitzat. Només cal veure el nombre de signatures masculines que hi participen. També des del punt de vista directiu, el consell de direcció i el consell de redacció estan formats exclusivament per homes.

En segon lloc, convé ser conscients dels continguts que es publiquen i les lògiques d'amistat existents entre els col·laboradors habituals. Pel que fa als temes, la majoria dels textos versen sobre la vida i l'obra d'un home, ja sigui un polític, un intel·lectual, un escriptor o un personatge històric. Les entrevistes publicades, en la majoria dels casos, són converses entre col·laboradors. I més d'un 80% de les ressenyes són sobre obres dels col·

laboradors masculins. Es podria dir que s'estableixen unes lògiques endogàmiques: només parlen ells i d'ells mateixos i la seva producció. En efecte, queda clar que les dones no són el públic principal de la capçalera i, per consegüent, es pot entendre perquè no apareix cap article que abordi una qüestió que interpel·li el sector femení.

El tercer factor és la diferència generacional entre els homes de la *Revista de Catalunya*; és a dir, els animadors de la capçalera, els que tenen seccions fixes i els que hi col·laboren assíduament, i les periodistes dels anys vint i trenta. Molts d'aquests homes de la *Revista de Catalunya* naixen a les dècades dels vuitanta i els noranta del segle XIX; per tant, són d'una generació anterior a la de les periodistes. Altrament, en algunes ocasions, sobretot en les crítiques de Domènec Guansé sobre la producció de Víctor Català, es percep la incomoditat que genera el fet que una dona adopti unes actituds o conductes suposadament masculines, com per exemple plasmar la violència d'una forma detallista i crua. Contràriament, el tarraconí elogia la sensibilitat, la gràcia, la comprensió i la pietat dels poemes de Maria Antònia Salvà, qualitats que considera pròpies de la feminitat.

En conseqüència, a una bona part dels homes de la *Revista de Catalunya* potser també els incomoda el fet que les dones reflexionin sobre temes que van més enllà de l'aspecte cultural, els quals fins llavors han sigut monopoli de l'opinió masculina. Endemés, les periodistes tenen molt clar que la premsa és l'àgora on poden manifestar les opinions, debatre les noves idees entorn dels feminismes i les funcions socials que han d'exercir les dones, qüestions que possiblement no interessin a un sector de la cúpula de la *Revista de Catalunya* perquè no es considera que la capçalera sigui l'espai per poder abordar-les. Aquestes dinàmiques de participació tan restrictives que només permeten la col·laboració femenina de forma aïllada perpetuen les lògiques de divisió sexual de l'espai cultural que confinen la producció d'autoria femenina a les seccions femenines (en el cas de la premsa general) i a les revistes femenines, cosa que posa de manifest dues qüestions: (1) la limitació de les innovacions que es produeixen en les relacions de gènere en el món de la premsa escrita durant els anys vint i trenta, i en la societat en general; i (2) la incapacitat d'assimilar-les per part de tribunes de l'alta cultura, com la *Revista de Catalunya*, que continuen sent espais altament masculinitzats.

Bibliografia

- ALTÉS, Elvira (2009): «Mercè Rodoreda, la periodista». *Capçalera: revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya* núm. 143 (gener 2009): 90-95.
- ARDERIU, Clementina (1938): «Sentiment de la guerra». *Revista de Catalunya* núm. 91 (octubre 1931): 287-292.
- (1940): «Sempre i ara». *Revista de Catalunya* núm. 95 (gener 1940): 61-68.
- (1956): «Cinc poemes». *Revista de Catalunya* núm. 105 (desembre 1956): 35-37.
- ASSOCIACIÓ de Periodistes de Barcelona (1933): «Llista de socis per ordre d'antiguitat». *Annals del Periodisme Català* núm. 0 (agost 1933): 7-13.
- BACARDÍ, Montserrat (2004): *Anna Murià. El vicí d'escriure*. Dones del xx. Barcelona: Pòrtic.
- BERTRANA, Prudenci (1927): «La novel·la fotogràfica». *Revista de Catalunya* núm. 31 (gener 1927): 16-24.
- BOFILL, Jaume (1938): «Llibres. El darrer llibre de Clementina Arderiu». *Revista de Catalunya* núm. 82 (gener 1938): 111-116.
- BOQUERA, Ester (2008): *La batalla de la persuasió durant la Guerra Civil. El cas del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya (1936-1939)*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat Ramon Llull.
- CAPMANY, Maria Aurèlia (1956): «Els cinc premis literaris de 1954». *Revista de Catalunya* núm. 105 (desembre 1956): 59-61.
- CASANOVA, Concepció (1928): «Notes per a un estudi sobre la composició de l'“Oda a Barcelona” de Verdaguer». *Revista de Catalunya* núm. 51 (setembre – octubre 1928): 259-287.
- CASANOVA, Jordi (2009): «Esbós biogràfic i literari de Concepció Casanova i Danés (Campdevàrol, 1906 – Sant Boi de Llobregat, 1991). *Poemes en el temps*». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2007-2008*: 13-47.
- CASANOVA, Montserrat (1931): «Sobre dibuix d'infants». *Revista de Catalunya* núm. 75 (novembre 1931): 412-416.
- CASTELLANOS, Jordi (1982): «Solitud, novel·la modernista». *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura* núm. 25 (primavera 1982): 45-70.
- (1983): *Raimon Casellas i el Modernisme*. 2 vols. Textos i estudis de la cultura catalana. Barcelona: Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- CASTELLANOS, Jordi (1986): «La novel·la modernista». Dins Martí DE RIQUER; Antoni COMAS; Joaquim MOLAS (coords.): *Història de la literatura catalana* vol 8. Barcelona: Ariel, p. 485-578
- (2007): «La identitat qüestionada. *Un film (3000 metres)*, de Víctor Català». *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura* núm. 82 (primavera 2007): 57-75.
- (2013a): «*Els sots feréstecs*, de Raimon Casellas». *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura* núm. extraordinari Jordi Castellanos (2013): 232-251.
- (2013b): «Introducció a l'estudi de la novel·la modernista». *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura* núm. 100 (primavera 2013): 38-44,
- (2013c): «*Josafat*, novel·la modernista». *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura* núm. Extraordinari Jordi Castellanos (2013): 265-91.
- (2013d): «L'escriptor modernista i l'esfera del sagrat». *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura* núm. Extraordinari Jordi Castellanos (2013): 27-51.
- CATALÀ, Víctor (1926a): «Conversa amb Víctor Català (entrevistada per Tomàs Garcés)». *Revista de Catalunya* núm. 26 (agost 1926): 126-134.
- (1926b): «Una prosa inèdita de Víctor Català. Pròleg de la novel·la *Tragèdia de Dama Nisa*». *Revista de Catalunya* núm. 27 (setembre 1926): 238-240.
- CORRETER, Montserrat (2010): «Les raons d'una incomprensió: crítica i epístoles entre Domènec Guansé i Víctor Català (1926-1931)». *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura* núm. 90 (hivern 2010): 40-67.
- (2025): Comunicació personal (6 març 2025).
- EL Pla de Bages (1928): «Una revista de Mallorca». *Revista de Catalunya* núm. 44 (febrer 1928): 219-220.
- ESCLASANS, Agustí (1930): «La tragèdia intel·lectual de Catalunya». *Revista de Catalunya* núm. 61 (setembre 1930): 25-33.
- FONTBONA, Francesc (2012): «Montserrat Casanova Puigserinanel·l». *Diccionari d'artistes catalans, valencians i balears*. Institut d'Estudis Catalans. Museu d'Art Nacional de Catalunya. <<https://artistes.iec.cat/artista.asp?id=387>> [data de consulta: setembre de 2024].
- FUENTES, Sergio (2020): *Montserrat Casanova (1909-1990): pintora entre pintores en los años 30*. Sala Parés. <<https://salapares.com/wp-content/uploads/2022/05/Monserrat-Casanova-1909-1990.-Pintora-entre-pintores-en-los-anos-30-Sala-Pares-Sergio-Fuentes-Mila-2.pdf>> [data de consulta: setembre de 2024].

- GARCÉS, Tomàs (1924): «Notes sobre poesia catalana». *Revista de Catalunya* núm. 1 (juliol 1924): 86-89.
- GARCÍA-COLMENARES, Carmen; MONTEAGUDO, María J.; CHISVERT, Mauricio (2021): «Recuperando pioneras en la psicología española: El trabajo de atención a la infancia de Dolors Canals y Julia Coromines durante la guerra civil española». *Revista de Historia de la Psicología* núm. 3 (vol. 42 2021): 10-20.
- GUANSÉ, Domènec (1926): «Les Lletres. Un film». *Revista de Catalunya* núm. 30 (desembre 1926): 654-656.
- (1927): «Les Lletres». *Revista de Catalunya* núm. 33 (març 1927): 303-314.
- (1929): «Les Lletres. “Marines”, de Víctor Català». *Revista de Catalunya* núm. 57 (agost 1929): 163.
- (1931a): «Llibres. Català, Víctor – “Contrallums”». *Revista de Catalunya* núm. 67 (març 1931): 270.
- (1931b): «Llibres. Traduccions i altres llibres». *Revista de Catalunya* núm. 67 (març 1931): 272-273.
- IBARZ, Mercè (2024): «Locomotora fugaç i potent». Dins Mercè RODOREDÀ: *Avui, que ens són familiars la browning i els gàngsters* (edició de Mercè Ibarz). Autories. Barcelona: Comanegra, p. 13-25.
- J. A. (1926): «Víctor Català». *Revista de Catalunya* núm. 27 (setembre 1926): 335-336.
- JULIÀ, Lluïsa (2023): *Maria Antònia Salvà. Fragments d'una vida*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.
- LEWÍ, Elvira A. (1930): «La solució del problema intel·lectual de Catalunya». *Revista de Catalunya* núm. 63 (novembre 1930): 233-235.
- (1931): «Novel·lística i vida interior». *Revista de Catalunya* núm. 71 (juliol 1931): 36-40.
- MOLAS, Joaquim (2008): «Clementina Arderiu i Voltas». *Diccionari de la literatura catalana*. Enciclopèdia.cat<<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-de-la-literatura-catalana/clementina-arderi-i-voltas>> [data de consulta: setembre de 2024].
- MURIÀ, Anna (1991): «Mercè Rodoreda viva». Dins Mercè RODOREDÀ: *Cartes a l'Anna Murià. 1939-1956*. Espai de dones. Barcelona: Edicions de l'Eixample, p. 7-49.
- PALAU, Montserrat (2008): *Maria Aurèlia Capmany. Escriure la vida en femení*. Col·lecció Atenea. Tarragona: Arola Editors.

- PESSARRODONA, Marta (2010): *L'exili violeta. Escriptors i artistes catalanes exiliades el 1939*. Barcelona: Meteora.
- PIQUER, Eva (1992): «Maria Aurèlia Capmany, una articulista prolífica i coherent (engrundes de vida en paper de quiosc)». Dins Carme ALCALDE (ed.): *Maria Aurèlia Capmany. 1918-1991*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p. 209-247.
- REAL, Neus (2004): *Dona i literatura en els anys trenta: la narrativa de les escriptores catalanes fins a la Guerra Civil*. Tesis doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- (2006): «D'un temps, d'un país: Elvira Augusta Lewi». *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura* núm. 79 (primavera 2006): 63-76.
- REVISTA DE CATALUNYA (1930): «Secció de Polèmiques». *Revista de Catalunya* núm. 61 (setembre 1930): 25.
- (1940): «Catalans arreu del món. Amèrica». *Revista de Catalunya* núm. 98 (abril 1940): 443-445.
- RODORÉDA, Mercè (1938): «En una nit obscura». *Revista de Catalunya* núm. 82 (gener 1938): 69-76.
- (1947): «Tres contes». *Revista de Catalunya* núm. 103 (juliol – setembre 1947): 219-230.
- (1991): *Cartes l'Anna Murià*. Espais de dones. Barcelona: Edicions de l'Eixample.
- (2017): *Cartes de guerra i d'exili (1934-1960)* (edició de Carme Arnau). Barcelona: Fundació Mercè Rodoreda.
- SALVÀ, Maria Antònia (1930): «De com pervinguí a traduir a Mistral». *Revista de Catalunya* núm. 62 (octubre 1930): 129-133.
- (1931): «Les meves tres millors poesies per Maria Antònia Salvà». *Revista de Catalunya* núm. 65 (gener 1931): 33-37.
- SBERT, Antoni Maria (1939): «Revista de llibre i publicacions. Idées générales sur les tests de Carlota Bhuler consacrés a la première enfance». *Revista de Catalunya* núm. 94 (desembre 1939): 119-120.
- SERRAHIMA, Maurici (1938): «Els premis literaris». *Revista de Catalunya* núm. 60 (febrer 1938): 227-232.
- TAVERA, Susanna (1999): «Feminismo y literatura en los inicios del periodismo profesional femenino: Carmen de Burgos y Federica Montseny». Dins Carlos BARRERA (coord.): *Del gacetero al profesional del periodismo. Evolución histórica de los actores humanos del cuarto poder*. Madrid: Editorial Fragua – Asociación de Historiadores de la Comunicación, p. 327-340.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI
Càtedra Josep Anton Baixeras

Antoni Rovira i Virgili no separa la nació civil de la nació política i considera que la cultura n'és un eix programàtic. Per això mateix el 1924 fundava la *Revista de Catalunya* la qual, des d'aleshores, ha viscut interrompudament cent anys amb moltes vicissituds, amb l'edició a l'exili en diversos països fins a la seva represa actual sota la direcció de Max Cahner. En aquest volum dels Quaderns de la Càtedra Baixeras tractem la figura de l'historiador i periodista que dona nom a la nostra universitat en relació amb la revista que al 2024 va celebrar el seu centenari.